

Mayer János

„Ennek az idegen földnek kell a hazánknak lennie...”

Az elűzött észak-bácskai németek beilleszkedési problémái Nyugat-Németországban

A magyarországi németek a második világháborút követő, a kollektív bűnösség jegyében történt elűzetésének (a régebbi szakirodalomban: kitelepítésének¹) ma már rendkívül bőséges szakirodalma van. A sokáig tabuként kezelt téma számos összefüggését feldolgozták németországi és hazai kutatók is; az elűzetések nemzetközi, országos, regionális és helyi eseményeit számos önálló monográfia, tanulmány, disszertáció és szakdolgozat bemutatta.² A Magyarországot a front közeledtével önként vagy szervezett kitelepítés révén kényszerűen elhagyó magyarországi németek további sorsa jóval kevésbé ismert, és a hazai szakirodalom is csak kevesebb érdeklődést mutatott iránta. Ennek több oka is van: egyrészt a németországi integráció emberi, lelki oldalát levéltári források alapján csak hézagosan lehet érzékelni (és érzékeltetni), másrészt mire az 1990-es évek közepétől a hazai történészek erre irányuló kutatásai megindulhattak, az élménygeneráció jelentős része már nem volt az élők sorában. A (nyugat)német történeti, szociológiai és

1 A szóhasználat problematikájáról lásd: Zielbauer György 1987: *A hazai németek kitelepítéséről az Unser Hauskalender 1949–1986 közötti számaiban megjelent cikkek alapján*. In: *300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. II.* Tankönyvkiadó, Bp., illetve Mayer János 1996: *Fogalmi zavarok, buktatók és tévhitek. Fejtegetések az elűzött magyarországi németek németországi beilleszkedéséhez*. Kutatási Füzetek, Pécs 1996/3.

2 A teljesség igénye nélkül Beer, Mathias 2002: *Umsiedlung, Flucht und Vertreibung der Deutschen als internationales Problem*. Zur Geschichte eines europäischen Irrwegs. Stuttgart. Bohmann, Alfred 1969–1975: *Menschen und Grenzen. Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa I–III*. Köln. Benz, Wolfgang 2006: *Ausgrenzung, Vertreibung, Völkermord. Genozid im 20. Jahrhundert*. München. Eberl, Immo (Hg.) 1993: *Flucht, Vertreibung, Eingliederung. Baden-Württemberg als neue Heimat*. Sigmaringen. Fehér István 1988: *A magyarországi németek kitelepítése. 1945–1950*. Budapest. Kertész István 1953: *The Expulsion of the Germans of Hungary. A Study in Postwar Diplomacy*. Notre Dame, Indiana. Kozma Ferenc 1993: *Keserves utak. Interjúk kitelepített németekkel*. Budapest. Seewann, Gerhard (Hg.) 1997: *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995*. München. Tilkovszky Loránt 1989: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből*. Budapest. Tóth Ágnes 1993: *Telepítések Magyarországon 1945–48*. Budapest. Gonda Gábor 2014: *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform a német által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken 1944–1948*. Pécs. Krisch András 2006: *A soproni németek kitelepítése. Az elűzetés négy hete*. Soproni Szemle 2006/2. 116–132. stb.

néprajzi szakirodalomban ugyan nagy hagyománya van az integrációkutatásnak, ám ezek a német elűzöttek összességét vizsgálták elsősorban, az egymáshoz képest eltérő sajátosságokat mutató különféle menekültcsoportokat csak igen ritkán. Ráadásul a Nyugat-Németországot a második világháború után sújtó mintegy tizenkét milliós menekültáradatnak a magyarországi németek csoportja olyan kis részét képezte, hogy a német kutatók többsége komoly figyelmet nem fordított rájuk. Ezen túl a népcsoport társadalmi összetételéből adódóan (döntő részben agrárnépességről van szó) nem is volt képes megjeleníteni önmagát tömeges erőként, így sorsuk a többi menekültcsoportéhoz képest kevés nyilvánosságot kapott.

E mostani dolgozat alapjául döntő részben a szerző 1996–1998 között folytatott önálló levéltári kutatásai, az elűzött *észak-bácskai* németekkel általa készített életútinterjúk, valamint a németországi és magyar szakirodalom eredményei szolgáltak. A szerző szerencséjére szolgált, hogy az 1990-es évek végén még szép számmal találkozhatott olyan idős, Magyarországon született emberekkel, akik életük és németországi beilleszkedésük történetét örömmel mesézték vele.

Néhány tisztázandó alapfogalom:

Elűzötteken azt értjük, amit a Nyugat-Németországban az 1953-ban elfogadott szövetségi elűzött-törvény meghatározott: „elűzöttek (*Vertriebene*) minősül az a német állampolgárságú vagy nemzetiségű személy, akinek lakhelye a korábban német közigazgatás alatt álló vagy a Német Birodalom határain 1937. december 31. után kívül eső területeken volt, és azt a második világháború eseményeivel összefüggésben nemzetiségi hovatartozása miatt elűzés, kiutasítás (kitelepítés M.J.) vagy menekülés révén elhagyni kényszerült”.³ A német és magyar terminológia ennek szinonimájaként időnként a menekült (*Flüchtling*) kifejezést is alkalmazta. (E dolgozatban mindkét formulát használjuk anélkül, hogy eltérő jelentést társítanánk hozzá.)

Észak-Bácska alatt a történelmi Bács-Bodrog vármegye 1920 után Magyarországon maradt részét értjük, így jelen keretek között nem foglalkozunk sem a jugoszláviai Bácskából, sem pedig az 1949 után Bács-Kiskun megyéhez került további sváb falvakból (*Hajós, Nemesnádudvar, Császártöltés, Harta*) elszármazott németek integrációjával sem. A bácskai német szállásterület nagyobb és gazdaságilag jelentősebb része Jugoszlávia része lett. 1920 után Magyarországon összesen 1685 km²-nyi, egykori bácskai terület („*Felső-Bácska*”) maradt. E régióban hét német többségű község (*Bácsalmás, Vaskút, Gara, Kunbaja, Katymár, Csátalja* és *Csávoly*) maradt. Közülük Csátalja (Tschatali) számított homogén német településnek, a többiben jelentősebb számú magyar, illetve délszláv etnikum is élt. A felsorolt községeken kívül *Bácsbokodon, Bácsborsódon, Csikérián, Felsőszentivánon* és *Rémen* élt még viszonylag nagyobb számú német család, de itt relatív kisebbségben, így itt az asszimiláció már a két háború közötti időszakban is előrehaladott állapotban volt. Ezen túl természetesen a megye új központjában, Baján is éltek németek, akik jórészt a környező falvakból vándoroltak be a városba.⁴ Számuk 1930-ban 1766 fő volt.⁵ A két háború közötti időszakban a magyarországi Bácskában élő német etnikum nagysága kb. 30 000 fő körül lehetett (1930: 29 846), de a természetes asszimiláció, valamint a rendkívül zárt közösségek miatt már akkor is folyamatosan csökkenő tendenciát mutatott. A hivatalos népszámlálás adatai mellett érdemes azonban idézni a

3 Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge (Bundesvertriebenengesetz, a továbbiakban BVFG) § 1.

4 Flach, Paul 1953: *Goldene Batschka*. Ein Heimatbuch der Deutschen aus der Batschka. München. 171–174.

5 Bohmann, Alfred 1969–1975. 46.

német népcsoport saját felmérését is, mely szerint a felső-bácskai németek száma 1930-ban 47 646 fő volt.⁶ (A Volksbund azokat az „asszimilánsokat” is németnek tekintette, akik a népszámlálásokon „sváb” származásuk ellenére következetesen magyarnak vallották magukat.) A kitelepítés szempontjából sorsdöntőnek bizonyuló 1941-es népszámlálás adatai szerint a régióban 22 400 fő vallotta magát német néphez tartozónak és 29 500 német anyanyelvűnek.⁷ A hazájukat német nemzetiségi hovatartozás miatt elhagyni kényszerülők (elűzöttek) pontos száma vitatott, és a levéltári források alapján pontosan nem határozható meg.⁸ Egész Magyarország viszonylatában a szakirodalom 220–230 ezer fős veszteséggel számol a német nemzetiség esetében. Bács-Bodrog vármegyéből – a rendkívül ellentmondásos levéltári adatokat és több kutató számításait is elemezve – számításaink szerint mintegy 15-16 ezer ember (tehát az itt élő németiség közel fele) sorolható az elűzöttek közé.⁹ Tóth Ágnes alapvetőnek számító munkája szerint az 1940-es évtized végére a német nemzetiség aránya Bács-Bodrog megyében 27 százalékról 11 százalékra csökkent.¹⁰

A *beilleszkedés* (*integráció, betagozódás*) fogalmának meghatározásáról az elmúlt fél évszázadban könyvtárnyi szakirodalom született, ám sem annak egyértelmű értelmezésében, sem szintjének mérhetőségében nincs konszenzus a kérdést számos aspektusból vizsgáló kutatók között. E helyütt nincs mód a kérdés vitairódmánának akár csak vázlatos ismertetésére sem, így csak arra térünk ki, hogy a magunk vizsgálataiban során mely szempontokat vettük figyelembe.

Köznapi értelemben *beilleszkedés* az, hogy az „...*(ember vagy közösség) valamely új környezetben, más társak között úgy helyezkedik el, olyan magatartást tanúsít, hogy felfogása és viselkedése összhangban van azokéval*”.¹¹ Az *integráció* eredetileg matematikai fogalom, és olyan folyamatot jelöl, melyben részek egy egészet képeznek, amely minőségileg különbözik a részek összegétől. Ha az egész már létezik, akkor új részek felvételét jelenti oly módon, hogy azok ezután a régi részektől nem különböznek jobban, mint egymástól.¹² Németországban közvetlenül a második világháború után a *beilleszkedés* (*Eingliederung*) szó mindenekelőtt az országba került elűzöttek jogi és társadalmi egyenjogúságának

6 Bohmann, Alfred 1969–1975 47.

7 Bohmann, Alfred 1969–1975 49.

8 A szervezett kitelepítésekről ugyan az egyes településeken készültek listák az érintett személyekről, ezek azonban nagyon sok pontatlanságot tartalmaznak, és nem is mindegyik ismert vonatszálítmány adatai lelhetők fel. Csak becsülhető azoknak a száma, akik lakhelyüket a szovjet front közeledtére önként (vagy a Volksbund felszólítására) hagyták el, de már nem térhettek vissza oda, vagy hadifogságukat követően kerültek „Németország” valamelyik régiójába.

9 Mayer, János 2001: *„Most menekültnek hívnak...”* Az elűzött észak-bácskai németek integrációja Nyugat-Németországban. PhD-disszertáció. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 43–48. Lásd még: Korom Mihály 1996: *Az elhurcolás és a szülőföldről való elűzés néhány kérdése*. In: Zielbauer György 1996: *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése*. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–48. Országos Német Önkormányzat, Budapest. 13–21., Tóth Ágnes 1993, Kőhegyi Mihály – Tóth Ágnes 1992: *Bevölkerungsbewegung in Katymár 1945–48*. Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn 73–86., valamint Kőhegyi Mihály – Tóth Ágnes 1987, *A csávolyi németek kitelepítése*. Forrás, 1987/8. Kecskemét 74–87., Brasch, Josef 1999: *Vertreibung der Deutschen aus Ungarn*. Unsere Post. Heimatzeitung der Deutschen aus Ungarn. Oktober 1999. Nr. 10. 20–23. stb.

10 Tóth Ágnes 1993: 191.

11 *A magyar nyelv értelmező szótára* 1965. I. kötet. Budapest 479. o.

12 Ackermann, Volker 1994: *Integration- Begriff, Leitbilder, Probleme*. In: Beer, Mathias (Hg): *Zur Integration der Flüchtlinge und Vertriebenen im deutschen Südwesten nach 1945*. Ergebnisse der Tagung vom 11 und 12. November 1993 in Tübingen. Sigmaringen. 11–26.

megteremtését jelentette, melyet a „termékeny együttélés” alapfeltételének tekintettek. Míg az 1950-es évek kutatói az integrációt alapvetően gazdasági kérdésnek tekintették (és így gyakran már ekkor lezárt folyamatnak értékelték), az 1970-es, 80-as években megjelent publikációk sora mutatott rá, hogy a kérdésnek nagyon erős kulturális és érzelmi oldala is van.¹³

A szociológus *Marion Frantziach* szerint az integráció mértékét és sebességét eszerint három alapvető faktor határozza meg, mégpedig a befogadó társadalom nyitottsága, illetve zártsága, a bevándorlók és befogadók kötődése, valamint a kulturális hasonlóságok a két csoport között. Frantziach szerint a beilleszkedés mértéke az „integráció klasszikus triászával” (*kommunalitás, kommercium, konnubium*) mérhető is. Elűzöttek és befogadók egyenrangúságának a legbiztosabb jele szerinte a *konnubium* (két csoport biológiai-szociális keveredése házasságkötés révén).¹⁴

A történetész *Andrea Kühne* szerint az integráció objektív és szubjektív aspektusokból áll. Az objektív aspektusok első lépése az ún. *szocioökonómiai integráció*, mely gyakorlatilag a régi hazában elvesztett vagyon újratertését jelenti. A *társadalmi beilleszkedés* legfontosabb része a helyi lakossággal kialakult viszony, többek között ebbe tartoznak az egymással kötött házasságok is. További lépcsőfokokat jelent a *kulturális* (együttműködés különféle egyesületekben), *politikai* és a *lakhely szerinti* integráció (vagyis hogy ún. menekülthelepen vagy őshonos lakosok környezetében él-e a vizsgált személy). Nem szabad azonban arról sem megfeledkezni, hogy a beilleszkedésnek van egy legalább ennyire fontos *szubjektív aspektusa* is, melyet az egyén személyes élményei, származása, életkora és készségei egyaránt döntően befolyásolnak, és amely nehezen mérhető.¹⁵

Több alkalommal szó esik írásunkban az elűzöttek különböző generációiról. Az első nemzedékbe azokat soroljuk, akik már Magyarországon megházasodtak, faluközösségükben elfoglalták a helyüket, és az elűzetés időpontjában annak normái szerint önállóan éltek (nagyjából az 1920 előtt születettek). A második generáció (kb. az 1925–35 között születettek) az elűzetés idején fiatalkorú volt, a falu hierarchiájában a háború miatt nem foglalta el a helyét, házasságot csak az új hazában kötött. A harmadik generáció tagjai az elűzetést kisgyermekként élték át, vagy már Németországban születtek egy menekült családban.¹⁶

Kutatásaink során az elűzött és ezt követően Nyugat-Németországba került észak-bácsi németek integrációjának számos aspektusát vizsgáltuk a fellelhető források és a szemtanúk visszaemlékezései segítségével. Mostani írásunkban e bonyolult témakör három lényeges elemére koncentrálnak: az elűzöttek befogadására és elhelyezésére, az őshonos lakossággal kialakult viszony változásaira, valamint „szocioökonómiai integrációjuk” (tulajdonképp gazdasági talpra állásuk) főbb eredményeire.

13 Oberländer, Theodor 1959: *Lehre der Eingliederung, der Integration*. Bonn. Müller, Karl Valentin 1953: *Heimatvertriebene Jugend*. Eine soziologische Studie zum Problem der Sozialtätigkeit des Nachwuchses der heimatvertriebenen Bevölkerung. Kitzingen am Main. 43. o. PFEIL, Elisabeth 1959: *Die deutsche Flüchtlingsforschung*. München.

14 Frantziach, Marion 1987: *Die Vertriebenen*. Hemmnisse und Wege ihrer Integration. Berlin. 189–237.

15 Kühne, Andrea 1993: *Eingliederung? Was ist das?* In: Immo Eberl (Hg.): *Flucht, Vertreibung, Eingliederung*. Baden-Württemberg als neue Heimat. Sigmaringen.

16 A Németországban született gyermekek a szó szoros értelmében természetesen nem „elűzöttek” vagy „menekültek”, ám a menekültekre és elűzöttekre vonatkozó jogi szabályozások és a befogadó közösségeik menekülteként tekintettek rájuk.

A menekültkérdés jogi keretei Nyugat-Németországban

A Magyarországról – így természetesen az Észak-Bácskából is – „kitelepített” németek legnagyobb részét a négy nagyhatalom által megszállt Németország amerikai megszállási övezetének három tartományába (*Württemberg-Baden, Bajorország és Hessen*) irányították. (Az 1947-es kitelepítési akciók során kerültek bácskai németek a szovjet megszállási övezetbe – Szászországba –, de az oda irányított bácskaiak sorsát e keretek között nem vizsgáljuk.)

Amikor a magyarországi svábok a háborúban vesztes, szétbombázott és megszállt országba érkeztek, ott már rajtuk kívül is sok millió német menekült tartózkodott, és az országba kerülő elűzöttek száma az 1950-es évek elejéig fokozatosan emelkedett. A kollektív bűnösség jegyében Csehszlovákia és Lengyelország szinte teljes német lakosságát erőszakkal elűzték, vagy később szervezettebb módon kitelepítették. (Előbbi országból kb. három és fél millió, utóbbiból mintegy kilencmillió fő került német földre.) Jugoszláviában ugyan államilag szervezett kitelepítés nem volt, ám az ottani kíméletlen etnikai tisztogatásokat követően csaknem a teljes németiség Németországba (kisebb részben Magyarországra) menekült, ahogy ezt tette a romániai németek egy része is. Ennek alapján a nem egészen hatvanmillió lakosságú Nyugat-Németországnak 1950 körül minden ötödik (!) állampolgára valamelyik menekültcsoportozathoz tartozott.¹⁷ Elhelyezésük, ellátásuk és gyors integrációjuk az új német állam elemi érdeke volt, hiszen egy ekkora elégedetlen néptömeg súlyos destabilizáló tényező lehetett volna. A megszálló nagyhatalmak szerint a menekültkérdés megoldása „német ügy”, így a probléma kezelése az 1945 után újjászervezett tartományok és települések feladata volt elsősorban¹⁸; a menekültügyi jogi kereteinek szabályozása közvetlenül a német állam megteremtése előtti időszakig a tartományi parlamentek és kormányok, illetve a helyi önkormányzatok hatásköre lett.¹⁹ Az egyes tartományok gyakorlata több ponton jelentősen eltért egymástól. Ez nemcsak a hiányos egyeztetés miatt alakult így, hanem azért is, mert a menekültprobléma a keleti határ menti tartományokat (pl. Bajorország) komolyabban érintette, másrészt pedig az elhelyezés céljaira felhasználható ép lakóterek száma is különböző volt.²⁰ Egységesebb szabályozásra a brit és az amerikai övezet egyesítésével létrejött ún. Bizónia megalakulása (1947. január 1.), majd főleg a Német Szövetségi Köztársaság kikiáltása (1949. május 23.) után nyílt lehetőség.

Az 1946–1952 közötti időszakban számos olyan törvény és rendelkezés elfogadása történt meg, amelyek az elűzöttek elhelyezésének jogalapját teremtették meg, anyagi terheik enyhítésére, vagyoni veszteségeik (legalább részleges) kompenzálására, végső soron tehát beilleszkedésük megkönnyítésére irányultak. E tekintetben kiemelkedő jelentősége volt a lakásügyi törvénynek (*Wohnungsgesetz, Kontrollratsgesetz Nr. 18*), a menekültek befogadásáról és beilleszkedéséről szóló törvénynek (*Gesetz über die Aufnahme und Eingliederung deutscher Flüchtlinge*, röviden *Flüchtlingsgesetz*), a szociális

17 Reichling, Gerhard 1986: *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen*. Teil I. Umsiedler, Verschleppte, Vertriebene, Aussiedler 1940–1985. Bonn. 55–56.

18 Schraut, Sylvia 1996: *Make the Germans do it – Die Flüchtlingsaufnahme in der Amerikanischen Besatzungszone*. In: Schraut, Sylvia – Grosser, Thomas (Hg.) *Die Flüchtlingsfrage in der deutschen Nachkriegsgesellschaft*. Mannheim. 124.

19 A kérdéstről bővebben: Mayer János 1998: *Nyugat-Németország és a menekültkérdés*. Világtörténet 1998. tél.

20 Bayerisches Hauptstaatsarchiv München (BayHStA) MA130 130 Länderratsausschuss für Flüchtlingsfürsorge, Ergebnisprotokoll.

gondok enyhítéséről szóló törvénynek (*Gesetz zur Milderung sozialer Notstände, röviden gyorssegélytörvény/Soforthilfegesetz*), a terhek kiegyenlítéséről szóló törvénynek (*Gesetz über den Lastenausgleich, LAG*) és a menekültek és elűzöttek ügyeiről szóló törvénynek (*Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge, röviden szövetségi elűzött-törvény/Bundesvertriebenengesetz*).

A még a Szövetséges Ellenőrző Tanács által közösen elfogadott *lakásügyi törvény* (1946) teremtett jogalapot a – menekültek elhelyezésének céljából – magántulajdonban lévő lakóterek lefoglalására.²¹

A röviden csak *menekülttörvénynek* hívott, eredetileg csak az amerikai zónára vonatkozó szabályozás elfogadására 1947 februárjában (tehát az amerikai és a brit zóna gazdasági egyesítése után) került sor, így annak a zónahatárokon túlmutató következményei is voltak. A menekültnek nyilvánított személyek innentől egységes menekültigazolványt kaptak, amelyet nem lehetett visszavonni. Bár az állampolgárság kérdését nem tudták szabályozni (formai értelemben német állam sem létezett ekkor), de a jogok és kötelességek tekintetében végleges szabályozásig a menekülteket a helybeli lakossággal teljesen egyenjogúvá („német státusúakká”) nyilvánították. A törvény egységesítette a menekültügy központi szabályozását mindhárom tartományban. Ennek alapján a tartományi kormányok nevezték ki ezután az *állami menekültügyi kormánybiztost* (*Staatsbeauftragte für das Flüchtlingswesen*), akinek támogatására *menekültügyi tanácsot* (*Flüchtlingsbeirat*) kellett létrehozni.²² Ezt követően a menekültek szabadon vállalhattak munkát, és az újonnan érkezők gondozása és elhelyezése is egységesült.

Az eredetileg csak a Bizónia területén érvényes, 1949 után egész Nyugat-Németországra kiterjesztett *gyorssegélytörvény* átmeneti megoldás volt a legsúlyosabb (anyagi) gondok enyhítésére, amíg az átgondoltabb tervezést igénylő, ún. teherkiegyenlítésről is döntés születik. (Mindezekre azért volt szükség, mert a Németországba érkező menekültek legnagyobb része minden ingó és ingatlan vagyonát és addigi létfenntartásának alapját is elvesztette.) A megítélendő segélyeket menekültek, anyagi javaikban károsultak, politikai üldözöttek, az 1948-ban végrehajtott valutareform által károsultak és későn hazatérő hadifoglyok vehették igénybe. A feltételek azonban olyan szigorúak voltak, hogy már ez jelentősen szűkítette a segélyre jogosultak körét (a magyarországi németek legnagyobb része is kizorult belőle). A segélyek nagyságát kizárólag szociális szempontok határozták meg.²³

A *terhek kiegyenlítéséről szóló*, immár szövetségi szinten elfogadott *törvény* (1952) az elűzetés során elszenvedett károk felmérése után egy széles körű kárpótlás lehetőségét kínálta az elűzöttek millióinak. Ennek fedezetét kifejezetten e célból kivetett adók biztosították. Ebből állt össze az ún. *kiegyenlítési alap* (*Ausgleichsfonds*), amelybe egészen 1979-ig kellett az erre kötelezetteknek fizetnie, de a kifizetések még ezután is folytatódtak. Ezen túl további összegekkel támogatták az alapot a tartományok is. A teherkiegyenlítés különféle formái közül az ún. *háztartási kárpótlást* (*Hausratsentschädigung*) azok vehették igénybe, akiknek lakása, bútoraik veszték el a háború, illetve az elűzetés során. Ezeknek az igényeknek a kielégítését 1959-ig nagyrészt sikerült végrehajtani.²⁴ A lakásépítéseket az ún. *lakótérsegély* (*Wohnraumhilfe*) keretében támogatták. E kamatmentes kölcsönöket egyrészt a menekültek, másrészt azok a tartományok is megkaphatták, amelyek kötelezték

21 Schraut, Sylvia 1996: 126–127.

22 A törvény szövegét lásd: Gesetz- und Verordnungsblatt für Hessen Nr. 2., 1947. március 5.

23 Wiegand, Lutz 1992: *Der Lastenausgleich in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1985*. Frankfurt, Bern, New York, Paris, 55–57.

24 Wiegand, Lutz 1992: 208–213.

magukat, hogy a támogatás révén építendő új lakásokba és lakótelepekre nagyrészt menekülteket telepítenek. Az ennek alapján épült új lakások száma két és fél millió körül lehetett.²⁵ Összegében a teherkiegyenlítés legnagyobb tételét az ún. *háborús károsultak nyugdíja* (*Kriegsschadenrente*) tette ki. Ezt idős, illetve rokkant károsultak, valamint egyedülálló gyermekes anyák vehették igénybe. A nyugdíjfizetések másik formája volt a *kárpótlási nyugdíj* (*Entschädigungsrente*), amely nem életkorhoz kötődött. Ezt olyanok igényelheték, akiknek a vagyonuk elvesztése, illetve elűzetésük következtében megélhetésük biztosítása került veszélybe, mert korábbi munkájukat nem tudták folytatni. A nyugdíj összege kezdetben havi 200 márka lehetett, és további összeg járt a házastárs és a gyermekek után is. A teherkiegyenlítési teljesítések közül a legnagyobb jelentőségű, és egyúttal a legnagyobb körültekintést igénylő tétel az ún. *főkárpótlás* (*Hauptentschädigung*) volt, amely az elvesztett vagyon pótlására szolgált. A károk és a jogosultság megállapítása éveket vett igénybe, így főkárpótlás kifizetésére 1959 előtt nem is került sor. A főkárpótlás összege a károsodás mértékétől függően 2000 és 50 000 márka között volt. A kifizetések teljesítése az igénylők nagy száma és kezdetben a rendelkezésre álló összegek korlátozottsága miatt eleinte igen vontatottan haladt. A hatvanas évektől már bankbetétek és adósság-jóváírások formájában is történtek kifizetések. A teherkiegyenlítés jelentősen megkönnyítette a háború által leginkább sújtott néptömegek számára egzisztenciájuk – legalábbis részbeni – újrateremtését és az elűzöttek gazdasági beilleszkedését. Keretében 1985-ig összesen kb. 130 milliárd márkát fizettek ki.

A *szövetségi elűzött-törvény* egyrészt egységesen meghatározza, kiket tekint elűzötteknek, másrészt újraszabályozta a menekültüggyel foglalkozó hatóságok szerepét, amelyek egyebek mellett a törvény betartatása és végrehajtása lett a feladata. Több korábbi rendelkezéshez hasonlóan a törvény kísérletet tesz az elűzött parasztgazdák beilleszkedésének támogatására, főként ún. mellékes jövedelmet biztosító kisebb földterületek (*Nebenerwerbstellen*) megszerzésének támogatásával. A törvény a jövőben biztosítja a menekültek és elűzöttek egyenjogúságát a társadalombiztosítás terén is, vagyis a továbbiakban ugyanúgy jogosultak lettek nyugdíjra és egészségügyi ellátásra, mintha korábban is Németországban dolgoztak volna. Ugyancsak új elem volt a törvényben az, hogy az állam az elűzöttek elhelyezése és szociális ellátása mellett a magukkal hozott kulturális értékek és sajátos öntudatuk ápolását is biztosítani igyekszik. Ezért a törvény kötelezi az államot és a tartományokat olyan gyűjtemények, múzeumok és könyvtárak létrehozására, amelyek az elűzöttek kultúráját mutatják be.²⁶

A fenti jogi keretek bemutatása azért látszik szükségesnek, mert a Németországba érkező magyar svábok számára ezek határozták meg újrakezdésük lehetőségeit, és biztosították a sikeres integráció legfontosabb feltételeit.

Az elhelyezés és ellátás a megérkezés után

1. A menekülttáborok

A felső-bácskai elűzötteket vonatokon, napokon át, embertelen körülmények között szállították el. Hosszabb ausztriai kitérő után többnyire bajorországi, határ menti fogadó-táborok közelében érkeztek német területre.

²⁵ Wiegand, Lutz 1992: 228.

²⁶ Részletesebb ismertetését és értékelését lásd: *Erläuterungen zum Bundesvertriebenengesetz* 1995. Das Deutsche Bundesrecht, 738. Lieferung, Bonn. 50–51.

A menekülttáboroknak többféle fajtája volt, közülük a legelső állomást a keleti határ mentén található *felvevőtáborok* jelentették, ahol elvileg csak a szállítmányok regisztrálása és a menekültek tartományon belüli elosztása vagy más tartományba irányítása zajlott.²⁷ Az amerikai zóna területén több határ menti fogadótábor is létezett. Bajorországban *Schalding-Passauban*, *Furth im Waldban*, *Hofban*, *Wiesauban* és *Piding-Freilassingban*, Württemberg-Badenben, *Göppingenben*, *Heidenheimben*, *Gmündben*, *Aalenben*, *Ulmban*, *Backnangben*, *Karlsruhéban* és *Laudában*, Hessenben pedig Bebrában működött ilyen fogadótábor. (A magyarországi szállítmányok rendszerint Pidingbe, ritkább esetben Passauba vagy Bebrába futottak be.) Egy 1946 februárjából származó kormányrendelet értelmében eleinte minden Bajorországba beérkező, magyarországi népi németeket szállító vonatot a regisztrálást követően Württemberg-Baden és Hessen irányába kell irányítani, mert a magyarországi svábok letelepítése főként ezekben a tartományokban történik majd.²⁸ Az ún. délkelet-európai németek²⁹ az eredeti tervek szerint ugyanis a – tévesen – származási helyüknek tartott Svábföldre kerültek volna. A lakótérek hiánya és a táborok túlszűfolttsága miatt azonban ezeket az irányelveket már 1946-ban sem mindig sikerült betartani.

A fogadótáborok személyzete arra törekedett, hogy a menekültek ott-tartózkodása a lehető legrövidebb időre korlátozódjék. Erre már csak azért is szükség volt, mert a határ menti táborok legfeljebb 1500–3000 fő elhelyezésére voltak alkalmasak, márpedig egy átlagos vasúti transzporttal érkezők száma kb. 1200 fő volt. 1946 folyamán – amikor a legtöbb menekültszállítmány érkezett – gyakran napi öt-hat transzportot is regisztrálni kellett. Csak 1946-ban 764 vasúti transzport futott be Bajorországba, melyekkel 777 130 elűzött érkezett Németországba.³⁰

A határ menti fogadótáborok feladatait a menekültügyi hatóság a következőkben határozta meg: a legfontosabb adatok felvétele a fogadóhivatalban, fertőtlenítés, egészségügyi ellátás, egészség igazolása, illetve amennyiben még a táborban maradtak, lakhelybeosztás, étkezési jegyek kiosztása és esetleg bizonyos használati tárgyak kölcsönzése.³¹ Hosszabb elhelyezésre e táborokban csak akkor került sor, amennyiben az egyes körzetekben kialakított táborok nem tudtak újabb menekülteket felvenni, vagy ha a menekült egészségi állapotát nem találták megfelelőnek. Az adatfelvétel után itt az elűzöttek ételt-italt (rendszerint csak pótkávé és tejport) kaptak, és amennyiben mindent rendben találtak, kiállították számukra a továbbutazáshoz szükséges menetleveleket. Az önkéntes menekültként Németországba került emberek is gyakran ilyen csoportokhoz társultak, és hozzájuk hasonlóan regisztráltatták magukat.

A határ menti táborok rendszerint egyszerű barakk-táborok voltak, egy ún. határfelügyelő (*Grenzkommissar*) irányítása alatt. A menekültek felvétele meghatározott rend szerint zajlott. A vonat elhagyása után a Vöröskereszt megkezdte az orvosi vizsgálatokat. Ezek

27 Pscheidt, Edgar 1990: *Die Flüchtlingslager in Bayern- Planung, Aufbau, Unterhaltung*. In: Prinz, Friedrich: *Integration und Neubeginn*. Dokumentation über die Leistung des Freistaates Bayern und des Bundes zur Eingliederung der Wirtschaftsbetriebe der Vertriebenen und Flüchtlinge und deren Beitrag zur wirtschaftlichen Entwicklung des Landes. München.

28 Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München BayHStaAMü MARbLaFlüverw. 714.

29 A német terminológia Súdosteuro-pa-kategóriája nagyjából megegyezik a nálunk használatos „Közép-Kelet-Európa” elnevezéssel. Amikor délkeleti németekről beszélnek, akkor főként a Romániából, Jugoszláviából és Magyarországról származó németeket értik alatta.

30 Kornrumpf, Martin: 1979: *In Bayern angekommen*. Die Eingliederung der Vertriebenen. Zahlen-Daten-Namen. München 32. o.

31 BayHStaAMü StK 114 840.

során mindenkit az ún. DDT-vel fertőtlenítettek. A hosszú várakozást és a fertőtlenítést („féregtelenítést”) sokan megaláznak érezték. Pedig egyáltalán nem volt alaptalan a hatóságok aggodalma, a korabeli feljegyzések szerint ugyanis Magyarországról elég sok fertőzőes megbetegedés származott.³² A regisztrációval mindenki megkapta az egészségügyi igazolását, majd gyors tisztálkodás után indulhattak tovább a szállítmány végcélja felé. Szerencsés esetben két órán belül mindenkire sor került, a vonat utána továbbhaladt. A határfelügyelők általában 400 fős csoportokban engedték újra útjára a szerelvényeket. Ez azt jelenti, hogy az eredeti transzportokat nagyjából három részre osztották, melyek úti célja nem mindig ugyanaz az állomás volt.³³

A határ menti tábor elhagyása után rendszerint újabb, többórás vonatút következett a kijelölt fogadóhelyek irányába. Az első éjszakát itt az ún. *kormányzati átmeneti táborban* (*Regierungsdurchgangslager*) kellett eltölteni. Ezek felépítése hasonló volt a határ menti táborokéhoz. Céljuk az volt, hogy a transzportokkal érkező menekülteket arányosan osszák el a kormányzati kerület (*Regierungsbezirk*)³⁴ területén. Ehhez a környékbeli települések felvevőképességét előzetesen fel kellett mérni. Ezen túl rendszerint újabb orvosi vizsgálatra is sor került.

Az egyes transzportokkal érkező csoportokat itt újfent többfelé osztották, majd útnak indították a *körzeti táborok* (*Kreislager* vagy *Landratslager*) irányába. Ezek már az elhelyezésre kijelölt községek és városok területén vagy azok közelében helyezkedtek el. A körzeti táborok rendszerint nem barakktáborok, hanem erre a célra lefoglalt fogadók, szállodák, tornatermek, illetve a Wehrmacht egykori telepei, nem használt gyárépületek voltak. Az ilyen táborokban eltöltendő időt az adott körzetben található és rendelkezésre bocsátott lakóter mennyisége határozta meg: volt, akik csak egyetlen éjszakát töltöttek ott, másoknak hónapokig maradni kellett.

Az észak-bátskai németek számára kijelölt felvevő területek (Württemberg-Baden, Hessen) távolról sem voltak annyira telítettek, mint Bajorország legtöbb körzete, így nagy részüknek csak viszonylag rövid időt kellett a táborban eltöltenie. Még a végül Bajorországban maradókat is többnyire azokba a kormányzati kerületekbe (Schwaben, Unterfranken) irányították, ahol a telítettség alacsony foka elég gyorsan lehetővé tette a táborok elhagyását.

A táborokban a közösségi életnek sajátos formája alakult ki, hiszen gyakran az is előfordult, hogy a táborlakók már innen jártak dolgozni időközben megtalált munkahelyükre. Másrészt a családokon belül a korábbiaknál bensőségesebb viszony jöhetett létre, hiszen egy-egy nagyobb helyiséget az adott család valamennyi tagjának meg kellett osztania egymással (sőt, eleinte idegenekkel is). A táborlakóknak nem volt igazi magánélete, privát szférája, hiszen egy főre legfeljebb 4 m²-nyi terület jutott.

A menekülttábor legnagyobb hátránya azonban az volt – és mint lelki tényező igencsak meghatározó –, hogy elválasztotta egymástól a helybelleket és a menekült lakosságot. Az izoláció miatt a táborlakókat mindenféle bántó gúnynevekkel illették. Jelenlétük alaposan megzavarta a közösségek szociális rendjét.³⁵ A táborokra is gúnyos elnevezések terjedtek el, mint pl. *Barackingen* (kb. „Barakkfalva”), *Bretterhausen* („Deszkaháza”) a menekülteket

32 BayHStA Mü StK 114 840

33 Kornrumpf, Martin 1979: 24–27.

34 Regierungsbezirk (kormánykerület, kormányzati kerület): Német közigazgatási egység az egyes, nagyobb kiterjedésű tartományokon belül, nagyjából a magyarországi megyékhez hasonló méretű területet jelöl. Bajorország 7, a később létrejött Baden-Württemberg területén négy, Hessenben három kormánykerület létezik.

35 Frantzióch, Marion 1987: 128.

pedig többek között 50 kilós cigányoknak, hátizsákos németeknek, nincsteléneknek, jöttmenteknek stb. csúfolták.³⁶ Érthető, hogy minden menekült arra vágyott, hogy minél előbb elhagyhassa a menekülttáborokat. A helybeli lakosság viszont, amely a menekültek jelenlététől egyébként is tartott, a legszívesebben éppen ezt az állapotot tartotta volna fenn tovább is, hiszen amíg a menekültek izolálva voltak, addig ellenőrizni is könnyebben lehetett őket, és nem kellett velük semmin megosztozni. Ezt a felfogást az is erősítette, hogy a táborok korábban, a háború alatt is elsősorban különféle „diszkriminált” kisebbségek (hontalan külföldiek, idegen kényszermunkások) elhelyezésére szolgáltak, akiknek mindennapos életét szigorú, mai szemmel nézve sokszor kissé megalázó szabályok írták elő.³⁷ Ehhez társultak a tömeges elhelyezés során csaknem elkerülhetetlen járványok és fertőzések, valamint lopások és mindennapos feszültségek, amelyekből a táborlakók szerettek volna mihamarabb megszabadulni, míg a helyiek épp ezt szerették volna maguktól minél meszebb tudni.

2. Egy fedél alatt – a menekültek elhelyezése

A felső-bácskai németek nagy részének csak viszonylag rövid időt kellett táborban töltenie. Hamarosan ugyanis magánházakba, illetve -lakásokba kerültek, amelyeket a menekültek elhelyezésének céljából a helyi lakosságtól foglaltak le. A lakásfoglalásokat az egyes községekben a rendelkezésre álló lakóterek és lakásra alkalmas helyiségek felmérése előzte meg, majd hamarosan listát készítettek arról, melyik tulajdonosoknak mekkora területet kell e célra szabaddá tennie. A táborokat elhagyó menekülteket rendszerint a lakóhelyüknek kijelölt községek-városok vasútállomására vagy főterére (a község- vagy városháza elé) szállították, ahol beosztották, ki melyik házba kerül. A menekültek elhelyezésére kötelezett helybeliek már ott várták a hozzájuk érkezőket. A lakástulajdonosok és a menekült családok között formális alberleti szerződéseket kötöttek, amelyeket a tulajdonos egyoldalúan nem bonthatott fel. Előfordult olyan, hogy a tulajdonosok magatartása miatt az elűzöttek maguk kérték, hogy máshol helyezték el őket.³⁸

Miután a német városokban a bombázások és harci cselekmények miatt kevés volt az igénybe vehető lakóter, így az elűzöttek elhelyezésének céljára községek és kisvárosok jöhettek számításba. A legnagyobb terhet Württemberg-Badenben az ötezer és 50 000 közötti lakosságú települések viselték.³⁹ Bajorországban elsősorban a falvak jelentettek átmeneti megoldást. A magyarországi németek letelepítésekor az is szerepet játszott, hogy nagyrészt agrárnépesség voltak, amelyet így falusi parasztnál kívántak elhelyezni annak reményében, hogy ott majd hosszú távon is munkát találhatnak. Másrészt ott az élelmezési problémákkal valamivel kevésbé kellett megküzdeni, mint az éhínséggel küzdő városokban.

A rendelkezésre bocsátott lakóterek között is nagy lehetett a különbség, hiszen előfordult az is, hogy csupán üres szobákat kaptak, ahol a menekültek csak szalmazsákokon aludhattak. Az ilyen helyiségekben eleinte még kályha sem volt. Az amerikai katonai kormányzat előírása szerint emberhez méltó szállás az lett volna, amelyben elegendő mellékhelyiség, főzési és fűtési lehetőség, valamint a szükséges berendezési tárgyak is

36 Frantzióch, Marion 1987: 127–130.

37 Lehmann, Albrecht 1993: *Im Fremden ungewollt zuhaus*. Flüchtlinge und Vertriebene in Westdeutschland 1945–1990. München 1993. 56–60.

38 Interjú E. R.-rel, Csátalja 1996. Felvétel a szerző archívumában.

39 Schraut, Sylvia 1993: *Zwangswanderung nach 1945 und ihre soziale Folgen*. Die Aufnahme der Flüchtlinge und Ausgewiesenen in Württemberg-Baden 1945–1949. In: Grosser, Thomas – Grosser, Christiane – Müller, Rita – Schraut, Sylvia (Hg.): *Flüchtlingsfrage – das Zeitproblem* (hg. von). Mannheim. 164–196.

megvannak. Az eredetileg egy családi háztartásra tervezett házakban persze nem is lehetett elvárni, hogy még további hat-hét ember megfelelő elhelyezéséhez szükséges bútor álljon rendelkezésre.⁴⁰

Az eddig rendkívül zárt közösségek rendszerint vonakodtak a menekültek felvételétől. Zárt helyi társadalmuk megóvása érdekében a polgármesterek néha szándékosan hamis adatokat adtak meg a rendelkezésre álló lakóterek nagyságáról, más esetekben például az evangélikus lelkész óvott a község felekezeti homogenitásának megbontásától. (A katolikus bácskai svábokat nagyrészt evangélikus vidékekre irányították.) A polgármesterek egyébként is nehéz helyzetben voltak, hiszen kettős nyomás nehezedett rájuk: a helyi lakosság további menekültek befogadásának azonnali leállítását követelte, míg a felettes szervek rendszerint újabbak elhelyezését várták el tőlük.

A helyi lakosok reakciója nem volt mindig azonos. Annak természetesen senki sem örült, hogy akkor, amikor saját maguk ellátása sem volt egyszerű, még idegeneket is „telepítenek a nyakukra”. Az amerikai zóna mindhárom tartományában előfordult, hogy csak hatósági erőszakkal lehetett a kijelölt helyiségeket szabaddá tenni. Mindaddig, ameddig a helybeli lakosság azt hitte, hogy a menekültek rövid ott-tartózkodás után visszatérnek majd hazájukba (az 1945 folyamán evakuáltak és önkéntes menekültek esetében még látszott erre esély), vendégként vagy kedves látogatóként fogadták őket.⁴¹ Nagyot változott a helyzet 1946 folyamán, amikor kiderült, hogy egyrészt a már Németországban tartózkodó menekültek sem térhetnek vissza a közeljövőben, másrészt még újabbak érkezésével is számolni kellett. Innen az addig szívélyes házigazda-vendég viszony „kényszerű társbérletté” változott át, amely mindkét fél számára egyre kellemetlenebbé vált.⁴² Újabb menekültek elhelyezése így a helybeli lakosság ellenkezése miatt mind nehezebb lett, szaporodtak a lakossági tiltakozások, és egyre gyakrabban fordult elő az, hogy az elűzötteket csak géppisztolyos amerikai katonák kíséretében lehetett a számukra kijelölt lakhelyekre bejuttatni. A lakástulajdonosokat olykor a törvény szigorával kellett megfenyegetni, így a beköltöztetés megakadályozásáért akár 3 hónap börtönt is járhatott, sőt egy vonakodó tulajdonost erőszakkal eltávolították a lakásából, és egy menekülttáborban helyezték el, „hogy jobban átérezze a menekültek életkörülményeit”.⁴³ A hasonlóan induló együttélésbe a későbbi konfliktusok előre be voltak programozva, és miután a helybeli és menekült családok szokásai is gyökeresen különböztek egymástól, hamarosan az ürügyeket is meg lehetett találni hozzájuk.

A legnagyobb problémát az jelentette, hogy a lakástulajdonosok és a náluk elhelyezett menekült családok privát szféráját nem lehetett teljesen elválasztani egymástól. Bár a menekült családok külön, vagy legalábbis egymástól mesterségesen elválasztott helyiség(ek)ben laktak, mégis rákényszerültek arra, hogy bizonyos helyiségeket és eszközöket közösen használjanak, az intim szféra pedig egészen szűkösre redukálódott. A konyha, az illemhely, a mosdó stb. közös használata mindkét féltől türelmet és egymáshoz való igazodást igényelt volna. Különösen a konyha vált vitaforrássá, hiszen ezt mindkét családnak nagyjából egyidejűleg kellett használnia. Az elűzöttek vagy nevükben a menekültügyi bizalmik többször tiltakoztak amiatt, hogy a lakástulajdonosok szemérmetlenül magas bérleti díjat szedtek tőlük, a menekültek által lakott házrészben

40 Tomschik, Erich 1986: *Die Einweisung. In: Die Eingliederung im Landkreis Ludwigsburg. Ein Rückblick auf die vier Jahrzehnte.* Ludwigsburg. 71–90.

41 Pfeil, Elisabeth 1948: *Der Flüchtling. Gestalt einer Zeitwende.* Hamburg. 124.

42 Pfeil, Elisabeth 1948: 124 és Frantziöch, Marion 1987: 120–122.

43 Erker, Paul 1988: *Vom Heimatvertrieben zum Neubürger. Sozialgeschichte der Flüchtlinge in einer agrarischen Region Mittelfrankens 1945–1955.* Wiesbaden 24–25.

kikapcsolták az áramot, vagy éppen nem engedték meg a konyha vagy az általuk látogatott WC használatát.⁴⁴ Miután azonban az ilyen viselkedésért tízezer márka pénzbüntetést vagy öt év börtönbüntetést is kiszabhattak, sikerült a főbélőket jobb belátásra bírni. A tradicionális faluközösségekben még ennél is megdöbbentőbb dolgokkal lehetett találkozni. Egy bajor kisközségben pl. egy asszony 1946 szeptemberében feljelentést tett a menekültügyi felügyelőnél, ugyanis szerinte édesanyja elméje a náluk elhelyezett kelet-európai menekült asszony hatására háborodott meg. Mint az elvégzett vizsgálat kimutatta, a községben hisznek a boszorkányokban, amit ezúttal a menekültkérdéssel is összefüggésbe hoztak.⁴⁵ Bár a menekültek szándékos provokálását a kilátásba helyezett büntetésekkel a hatóságok igyekeztek kordában tartani, mégis sok bántó megjegyzés hangzott el velük szemben. Így például Obernburg körzetében – ahol nagyrészt éppen magyarországi bácskai menekülteket helyeztek el – egy helybeli lakos kijelentette, hogy „minden menekült cigány”. (Ezért pénzbüntetésre kötelezték.⁴⁶) De a bácskai svábokat az is bántotta, ha a helybeliek „magyaroknak” nevezték a Magyarországról származó svábokat. Ami persze érthető, ha meggondoljuk, hogy a szülőhazájukat jórészt éppen német nemzetiségük vállalása miatt kellett elhagyniuk.⁴⁷

A helybeli lakosság hozzáállása nem mindenütt volt egyformán elutasító. Bár kilengések mindenhol előfordultak, bizonyos regionális különbségeket is észre lehetett venni a menekültekhez való viszony tekintetében. Egy, az amerikai katonai kormányzat által elvégzett reprezentatív vizsgálat azt mutatta, hogy Württemberg-Badenben és Hessenben a lakosság sokkal inkább kész volt menekültek befogadására, mint Bajorországban, ahol a kifejezetten ellenséges viselkedés sem volt ritka. (A jelentés tartalmát az illetékes bajor minisztérium vitatta.⁴⁸) A magyarázat az lehet, hogy kezdetben e tartományba érkezett a legtöbb menekült, és ennek súlya a lakosságot alaposan megterhelte. Másrészt a bajor kistelepülések még ebben az időben is rendkívül belterjesek, elzárkózók voltak nemcsak a menekültekkel, hanem minden más „idegennel” szemben is. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy kezdetben a szervezett transzportokkal érkező menekültek között a munkaképes férfiak aránya csekélyebb volt; sok volt viszont az idős, beteg ember, így a bajor gazdák eleinte még az újonnan érkező munkaerőből keveset tudtak hasznosítani.

Az is élezte a viszonyt, hogy a menekültek elhelyezésére nemcsak lakásokat foglaltak le, hanem gyakran olyan helyiségeket is (táncterem, tekepálya, kocsmá, stb.), amelyek a helyi közösségi élet központjainak számítottak, és ezáltal „a menekültek miatt” a helybeliek különféle hagyományos szórakozási lehetőségei is korlátozódtak. A fogadók, vendéglők lefoglalása ellen különösen nagy volt a tiltakozás, hiszen a tulajdonos a hivatlan vendégek elhelyezésén haszontól is elesett.⁴⁹

Túlzás lenne azonban azt állítani, hogy kizárólag az elutasítás jellemezte volna a befogadó társadalmat. Ha ez így lett volna, akkor ma aligha lehetne sikeres beilleszkedésről beszélni. Idővel oldódtak a menekültekkel kapcsolatos előítéletek, és ezt viszonylag hamar egymás kölcsönös tisztelete vagy elismerése váltotta fel. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a helyi lakosság maga is rendkívül nehéz helyzetben volt, és a menekültek érke-

44 StAWü LRA Miltenberg 5317.

45 Bay. HStA Mü StK 114 840. (A menekültügyi felügyelő iratai.)

46 StAWü LRA Obernburg 3022.

47 Interjú G. M-mel, Waiblingen, 1997. december. (Felvétel a szerző archívumában.)

48 BayHStAA München StK 114 847. (Jelentés a lakásviszonyokról.)

49 Betz, Hanna 1949: 41.

zését afféle büntetésként érték meg az elvesztett háború miatt. Ráadásul a menekültek egy idő után a munkaerőpiacon vetélytársakká is válhattak. Azt pedig sokan irigységgel nézték végig, hogy a menekültek különféle kedvezményeket is kaptak, amelyekhez a helybeliek nem jutottak hozzá, holott nehéz helyzetben voltak. A háború során ugyanis az őshonos német lakosság is károsodott vagyoniában, amiért kezdetben semmiféle kárpótlást sem kapott.

A bácskai (és általában a magyarországi) németeknek elhelyezésük során néhány további sajátos problémával is meg kellett küzdeniük. Agrárregiókba történt letelepítésük például korántsem volt annyira előnyös, mint ahogy azt eredetileg gondolták, ugyanis az elűzött gazdák és őshonos német parasztok közös munkája több rejtett konfliktust is hordozott magában. A mezőgazdaságban ugyanis csak igen kevés pénzt lehetett keresni, így a menekült munkaerő pénzbeli fizetség helyett inkább ellátásért dolgozott. A német kisparaszti gazdaság (különösen Bajorországban) eléggé elmaradott volt, és a magyarországi gazdák ekkortájt valamivel modernebb módszereket alkalmaztak, mint német szállásadóik. Utóbbiak mégsem igazán fogadták el az elűzött gazdák tanácsait. Nyugat-Németországban ezentúl a paraszti birtokok rendszerint jóval kisebbek is voltak a Bácskában szokásosnál, de amikor az elűzöttek erről meséltek, a helybeli gazdák mindent rendszerint csak hitetlenkedve fogadták. Az egykori magyarországi sváb nagygazdák nemigen voltak hajlandók a „cselédmunkára” mások birtokán. Már csak azért sem, mert gyakran meg voltak győződve arról, hogy jobban értenek a gazdálkodáshoz, mint német munkaadói.⁵⁰

A kényszerű együttélés nemcsak a helybeliek családi életét borította fel, hanem a menekültekét is. A szűk lakóter miatt a szülői háztól korábban már elköltözött gyerekeknek (ifjú házasoknak, rokonoknak) újra össze kellett költöznie szüleikkel, nagyszüleikkel, sőt olykor más közeli rokonaikkal is. A család összetartását másképp valószínűleg meg sem lehetett volna valósítani. Mindez a bajban jelentősen erősítette a családi közösség összetartó erejét akkor, amikor a családfő (hadifogság okán) még rendszerint nem is volt közöttük. A rokonságok így rendkívüli módon egymásra voltak utalva, ennek később előnyei is mutatkoztak, hiszen a kényszerű együttlakás megszüntetésében is kölcsönösen segíteni tudták egymást, amikor már új házak építésére lehetőségük nyílt.

3. Vonzások és taszítások menekültek és helybeliek között

A menekültek a háborút követően Nyugat-Németország helyi társadalmában mindenképp rendszeridegen elemeknek számítottak. Mindaddig, amíg „másságuk” egyúttal szociális elkülönüléssel párosult, aligha lehetett komoly integrációról beszélni. Éppen ezért érdemes áttekinteni azokat az ismérveket, amelyek tekintetében a menekültek nem illeszkedtek a helyi közösségekbe. Ennek alapján közelebb kerülhetünk a társadalmi beilleszkedés kiindulópontjához. *Marion Frantziach* egy tanulmányában szemléletesen elemzi a menekültek idegenségének néhány ismertetőjegyét, amelyek közül sok a bácskai németek esetében is helytálló.⁵¹

A zárt társadalmú falvak és kisvárosok közössége rendszerint még a szomszéd községekből érkezőket is nehezen fogadta be, nemhogy a „ki tudja, honnan jött” idegeneket. Az idegenség a külső szemlélő számára is nyilvánvaló volt, ugyanis a negyvenes évek végén a bácskai németek (különösen a nők) még tradicionálisan öltözködtek. A bácskai *népviselet* – amelyben a régi német ruházat magyar és délszláv elemekkel is keveredett – első ráné-

50 BayHStA Mü Marb LaFlüVerw. 1822.

51 Frantziach, Marion 1989: *Die Vertrieben als Fremde. Eine soziologische Betrachtung der ersten Nachkriegsjahre. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde. Band 32.* 1989. Hg. Tolksdorf, Ulrich. Marburg.

zésre is teljesen eltért a Németországban elterjedt öltözékektől, a helyi lakosság számára pedig primitívnek és elmaradottnak tűnt.

Ugyancsak idegenül hangzott a bácskai svábok által beszélt *nyelvjárás*, amely jelentősen eltért mind a württembergi sváb nyelvjárástól, mind a bajor területeken beszélt nyelvvaltozatoktól.⁵² A menekültek által beszélt nyelvjárást a helyiek „elrontott német beszédnek” tartották, amelyben a német szavak – a beszélő számára észrevétlenül – magyar és délszláv kifejezésekkel keveredtek.⁵³ Az élő beszédben többféle nehézség is akadt, amely nem is a nyelvjárások különbözőségéből, hanem az eltérő nyelvi szokásokból is adódott. Például ha valaki a bevásárlás során tíz „dekát” kért valamiből, akkor a helybeli eladó furcsán nézett rá, hiszen ez a mértékegység Németországban nem ismeretes. Sokszor gondot okozott a személyek megszólítása, hiszen Magyarországon a bácsi (Onkel), néni (Tante) vagy a bátyám (Vetter) megszólítás természetes, a németeknél viszont bizalmaskodónak hat, így pl. az iskolai tanítót nem illet „tanító néninek” vagy éppen a keresztnevéen szólítani.⁵⁴

A szülőháza és az új lakhely eltérő szokásrendszeréből és a mentalitáskülönbségből is adódtak konfliktusok. Magyarországon teljesen hétköznapi a kedélyes csevegés a szomszédokkal vagy azonos községben lakókkal, Németországban ezt az őshonos lakosság többnyire tolakodásnak tekintette. Nem vették jó néven a menekültek nyitottságát, érzelmeik a náluk szokásosnál jóval nyíltabb kimutatását sem, amit a helyi lakosság egyszerűen az önuralom hiányának tartott.⁵⁵ Már-már undorító, de legalábbis szokatlannak tartották például, hogy a menekültek ismerőseiket, rokonaikat arcon csókolják. Az elűzöttek (a magyarországi svábok körében, valamint Bajorországban teljesen hétköznapi) udvarias „Grüß Gott!” köszönésre legfeljebb egy visszafogott „Guten Tag!” volt a felelet. A helyben szokásos udvariassági formulákat meg kellett tanulni, és illet is átvenni.

A főzési szokások is gyökeresen eltértek egymástól. A bácskai svábok konyhája lényegében magyaros jellegű volt, vagyis lényegesen fűszeresebb a Németországban szokásosnál, ahol ekkor a fokhagyma, a bab, a mák vagy a paprika felhasználása csaknem ismeretlen volt.⁵⁶ Hasonlóképp idegennek tűntek az egyes ünnepekhez kapcsolódó, és egy ideig ápolt népszokások, amelyeket a helybeliek elutasítóan szemléltek, sőt arra is volt példa, hogy tiltották őket.⁵⁷

További választóvonalat jelentett a felekezeti különbség, amelynek a jelentőségét a konzervatív vidéki társadalmakban egyáltalán nem szabad lebecsülni. Württembergben a katolikus menekültek letelepítésével a római katolikusok számaránya több mint duplájára

52 A menekültek nyelvi beilleszkedéséről részletesebben I. Gehl, Hans 1997: *Die sprachliche Eingliederung der vertriebenen Donauschwaben*. Unser Hauskalender 51–54. illetve Mackensen, Lutz 1959: *Die deutsche Sprache in und nach der Vertreibung*. In: Lemberg, Eugen – Edding, Herbert (Hg.) *Die Vertriebenen in Westdeutschland*. Band III. Kiel. 225–271.

53 Bonomi, Eugen 1955: *Deutsche aus dem Ofner Bergland in neuer Heimat*. Jahrbuch für Volkskunde der Deutschen Heimatvertriebenen. Band 1. Salzburg. 70.

54 Weidlein, Gerda: *Ti kenet ja net a mal schwatzen*. In: Unsere Post, 1996

55 Kurz, Karl 1950: *Der Wandel des Dorfes Gersdorf*. In: Lemberg, Eugen – Kreckler, Lothar (Hg.): *Die Entstehung eines neuen Volkes aus Binnendeutschen und Ostvertriebenen*. Marburg. 41.

56 Frantzióch, Marion 1989: 173.

57 Karasek-Langer, Alfred 1953: *Brauchtumswandel in Bayern durch den Zustrom an Vertriebenen*. In: Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, Regensburg. 125.

nőtt.⁵⁸ Azt ugyan túlzás lenne állítani, hogy a felekezeti különbség direkt összetűzésekhez vezetett volna, az előítéletek leépítése szempontjából semmiképp sem volt szerencsés. Az új otthon vallásos életét a menekültek gyakran üresnek találták, és nem találtak elég együttérzést és választ sorsukkal összefüggő lelki problémáikra. A templom közössége nem jelentette már azt, amit a régi hazában, hiszen gyakran katolikus templom híján más felekezet istentiszteleteit kellett látogatniuk. A menekültek jelentős része még évtizedek múltán arra is panaszkodott, hogy az egyház, de különösen a falusi papság nem helyzetüknek megfelelően viselkedett velük, s nem mutatott empátiát a lelkileg is sérült hívek iránt. Az evangélikus papok ugyanis sokszor nem csak az elesett, segítségre szoruló embereket látták a beáramló tömegekben, hanem azt a potenciális veszélyt is, hogy a saját felekezet dominanciája megszűnhet az adott településen. A frankföldi Weihenzell evangélikus lelkésze levelében például már azt vizionálta, hogy az újabb menekültáradat az eddig lutheránus Frankföldet Róma előretolt bástyájává fogja változtatni.⁵⁹ A menekültek valójában sok pozitív elemet is hoztak a falvak és városok vallásos életébe. Nyugat-Németországban ugyanis erre az időre a buzgó hitélet faluhelyen is visszaesett a korábbi időkhöz képest. A magyarországi elűzöttek vallásos környezetből érkeztek, és buzgalmukat sorsuk alakulása még inkább erősítette. Aktivitásukkal több helyütt is új impulzust adtak a községek, kisvárosok vallásos életének. Ezt pedig még az evangélikus egyház is örömmel vette tudomásul, még ha a katolikus-evangélikus vegyes házasságokat eleinte nem is nézték jó szemmel.⁶⁰

A menekültek és az őslakosok közössége sokáig továbbra is kölcsönösen elzárkóztak egymástól, főleg, hogy az emberek megítélését gyakran vagyoni helyzetük határozta meg. Az elűzöttek így elsősorban az „övéik” társaságát keresték, hiszen másutt eleinte alig volt rájuk fogadókészség. Nem csoda, hogy így szinte mindegyikükben erősödött a honvágy, és legfőbb vágyuk a közeli hazatérés volt.⁶¹ Jellemzően házasságokat is a saját közösségükből származókkal kötöttek.

A bácskai menekültek azonban sokszor nemcsak a helybeli lakossággal, hanem a menekültek más csoportjaival szemben is védtelennek érezték magukat. Létfelműjük, kultúrájuk ugyanis jelentősen különbözött a szudétanémetekétől is, akik e tekintetben lényegesen közelebb álltak az őshonos németekhez. A szudétanémetek ugyanis az elválasztó országhatárok ellenére is mindvégig német kultúrkörben maradtak, így őket könnyebben akceptálni is tudták, mint az „elmaradottabb” Duna menti svábokat. A szudétanémetek már csak számbeli túlsúlyukból, nyelvi adottságaikból adódóan is jobban tudták képviselni érdekeiket, mint a kezdetben mindenütt idegenül mozgó bácskai svábok. Többnyire az is volt a jellemző, hogy „különbnek tartották magukat náluk”, és gyakran lenézték a népi németeket (vagy azok legalábbis így érezték). Ennek jellemző példája, amikor egy szudétanémet származású menekültügyi bizalmi kijelentette, hogy „nem hajlandó magát és népcsoportját a magyarországi és romániai németekkel azonos szintűnek tekinteni”.⁶²

Ugyanakkor a helyi lakosság elutasítása sem volt egységes. Egy helybeli férfi Obernburgban például udvarias hangú hivatalos levélben arra figyelmezteti a hatóságokat,

58 Beer, Mathias 1995: *Alte Heimat – Neue Heimat*. Das spezifische Verstandnis von Kirche und Gemeinschaft bei den Vertriebenen aus Südosteuropa und dessen Auswirkungen auf den Eingliederungsprozeß im deutschen Südwesten. In: Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde. 244–271.

59 Erker, Paul 1988: 150–151.

60 Uo. 38–39.

61 Interjú P. G.-vel Waiblingen, 1997. december. Felvétel a szerző archívumában.

62 Staatssarchiv Würzburg (StAWü) Landratsamt Miltenberg 5317.

hogy a magyarországi németeknek rendszeresen segítségre van szükségük, és nem tudják érdekeiket megfelelően képviselni, mert nem ismerik a helyi berendezkedést és a szokásokat. Szerinte nem érdemlik meg, hogy másodrendű polgárokként kezeljék őket.⁶³ Tény azonban, hogy rendszerint képviselőiket a különféle elosztóbizottságokba nem választották be, és így a segélyek felosztásakor gyakran hátrány érte őket.

Kezdetben a helyi közösségekre tehát inkább az elutasítás, mint az együttérzés volt jellemző. Nem véletlenül vonta meg a *Fränkische Zeitung* 1948 decemberében a következőképpen az integráció (ideiglenes) mérlegét: „A városokban és körzetünk nagyobb településein minden nehézség ellenére a polgármesterek hosszú távra tervező politikája révén új és régi polgárok között lassan üdvös viszony kezd kialakulni, míg a kisebb helységeken és szétszórt településeken gyakran még irigykedés és intolerancia nehezíti a hazájukból elűzöttek amúgy is nehéz életét.”⁶⁴

A bácskai németek lakhelyei Nyugat-Németországban

Az eredeti elképzelések szerint valamennyi Magyarországról származó menekültet Hessen és Württemberg-Baden⁶⁵ tartományokban kellett volna elhelyezni. A két tartomány telítettsége miatt végül mégsem teljesen az eredetileg eltervezett kvóták szerint vették fel az elűzötteket, és ez bizonyos részben a Magyarországról kitelepítetteket is érintette.

1950-ben az akkor Nyugat-Németországban található 192 742 magyarországi német közül 97 486 fő (54,8%) élt a későbbi Baden-Württemberg területén, 49 220 (27,7%) Bajorországban, 25 583 (14,4%) Hessenben és 2326 fő Északrajna-Vesztfáliában (utóbbiak nem szervezett módon kerültek Németországba). 1964-re a munkaerőpiaccal összefüggő áttelepülések és a hadifoglyok „hazatérése” után ez az arány annyiban módosult, hogy még nagyobb számban kerültek Baden-Württembergbe (115 000 fő, 61,4%), míg Bajorország és Hessen súlya csökkent. Többen jobb munkalehetőségek reményében távolabbi tartományokba költöztek.⁶⁶

A bácskai németek lakhelyeinek megadása csakis felületes lehet, hiszen az elűzés óta rengetegen lakhelyet változtattak (akár többször is), és ennek megfelelően ma a bácskai németek utódai Nyugat-Németország számos szegletében megtalálhatók. A továbbiakban így csak olyan területeket sorolunk fel, ahol egy tömbben nagyobb számban élnek.

A bácskai svábok egy jelentős része Bajorországban él. Fontos szállásterület Alsó-Frankföld (*Unterfranken*) közigazgatási kerület, ahol főként *Aschaffenburg* környékén, Miltenberg körzetében él egy nagyobb csoport. E területen elsősorban Csátaljáról és Vaskútról származók élnek. E környék szinte mindenképpen (Erlenbach, Elsenfeld, Wörth am Main, Schippach, Sommerau stb.) és nagyobb városában (*Hanau*, *Frankfurt*) megtalálhatók a Felső-Bácskából származó németek. Az 1946-ban elhurcoltak másik része viszont Dél-Bajorországban, München és *Wolfratshausen* térségében telepedett le. (Ennek közelében épült fel Németország egyik ún. „menekültvárosa”, *Geretsried*, amely szinte

63 StAWü Landratsamt Obernburg 3022.

64 *Fränkische Zeitung*, 1948. szeptember 21, Idézi Erker, Paul 1988: 37.

65 Württemberg-Baden: Az amerikai zónában 1945-ben az amerikai katonai kormányzat által létrehozott német tartomány, amely 1952-ben Baden-Württemberg néven egyesült a korábban francia megszállási övezetbe tartozó Württemberg-Hohenzollern és Baden tartományokkal.

66 Bohmann, Alfred 1969–1975: 69–71.

kizárólag menekültek számára épített lakótelepekből állt. Egy másik „menekültváros”, a Regensburg közelében felépült *Neutraubling* lakói között néhány garai és vaskúti eredetű családot találni.)

Bajorországban még *Schwaben* (Sváb-Bajorország) kormányzati kerületben, mindegyik Augsburgban és környékén, azon belül pedig főleg *Schwabmünchen*, *Bobingen* és *Königsbrunn* városokban él nagyobb bácskai közösség, ahol egyébként az egyik legnagyobb menekültcsoportot alkotják. Eredetileg a környék szinte valamennyi községében éltek menekültek, de a munkalehetőségek és a lakásépítési programok koncentráltasága miatt e három kisváros lakossága az ötvenes évektől kezdve megháromszorozódott, míg az összes többi település lélekszáma csökkent.⁶⁷

Baden-Württembergbe került a szervezett transzportokkal érkezők legnagyobb része mellett a Magyarországot – részben már korábban – önként elhagyók jelentős része is. Így például a Csávolyról 1944-ben önkéntesen elmenekülők nagy része a tartomány északnyugati részében, Heidelberg közelében található *Aglasterhausen* térségében telepedett meg. Itt egy időben önálló községrészt („*Kleintschawal*”) is alkottak. Más csávolyiakat szervezett transzportokkal a szovjet zónába szállítottak, de sokan onnan külön utakon szöktek át nyugatra, végállomásként főként Baden-Württembergbe. Többségük lakóhelye ma *Schwäbisch Gmünd*, *Schwäbisch Hall*, *Reutlingen*, *Ulm*, *Hockenheim*, *Darmstadt* és *Stuttgart* környékén van.⁶⁸

A bácskai németek talán legfontosabb württembergi központja Stuttgart vonzáskörzetében található, mégpedig elsősorban *Ludwigsburg* körzetében (*Bietigheim-Bissingen*, *Besigheim*, *Wolfsschlugen* központokkal) és a *Rems-Murr-körzetben* (*Backnang* és *Waiblingen* központokkal). Nagyrészt ezekre a vidékekre irányították ugyanis az önkéntes menekülőket és a szovjet zónából érkezőket is, mivel a magyarországi németek más vidékekről származó csoportjai is főleg e tartományban élnek. *Ulm*, *Krumbach* és *Günzburg* vonzáskörzetében csatáljai, bácsalmási és kunbajai németek élnek. A Kunbajáról elszármazott svábok egyik fő központja a Heidenheim közelében található *Giengen an der Brenz* település. (Ezen a környéken él a szovjet zónából elmenekült bácsbokodi svábok egy része is.) A katymári svábok három nagyobb foltban telepedtek meg. Egyrészt *Mannheim-Sandofen*, illetve *Schwäbisch Gmünd* környékén (Baden-Württemberg), másrészt pedig az oberhesseni térségben, *Gießen* környékén. Sokan élnek *Griesheimben*, és a közigazgatásilag ahhoz tartozó mintagazdaságban, a Sankt-Stephan-telepen is.

Beilleszkedés a gazdaságba – az új német gazdaság

A menekültek és elűzöttek gazdasági beilleszkedése (*szocioökonómiai integrációja*) az integrációkutatás megkerülhetetlen kulcskérdése. Számos korai munka a beilleszkedést az állandó munkahely megszerzésével és az anyagi viszonyok stabilizálásával azonosította. Igaz, hogy a vagyont, életterét és megélhetését elvesztett menekültek jó része az ötvenes évekre valóban nem volt munkanélküli, és anyagi helyzete is javult. Így akár hihetnénk is a „gyors integráció mítoszában”. Ma már tudjuk, hogy a beilleszkedés sokkal összetettebb kérdés ennél, de az tény, hogy amíg a menekültek a szocioökonómiai integrációt nem valósították meg, addig a beilleszkedés más területein is gondokkal küzdöttek.

67 Pfister, Doris – Hagel, Bernhard 1995: *Vertreibung und neue Heimat*. Eine Dokumentation. Beiträge zur Heimatkunde des Landkreises Augsburg, Band 12. Augsburg, 57–61.

68 Pfeil, Jakob – Ginder, Paul – Rukatukl, August 1980: *Csávoly 1780–1980*. Heimatbuch einer ungarndeutschen Gemeinde aus der Batschka. Patenschaft Waiblingen.

Az elűzöttek és menekültek integrációja az ún. „nyugatnémet gazdasági csodával” egyidejűleg zajlott. Máig vitatott, hogy a menekültek hasznélvezői, részesei, vagy éppen katalizátorai voltak-e az ugrásszerű fejlődésnek, és az elképzelhető lett volna-e egyáltalán aktív részvételük nélkül. Ugyancsak közismert, hogy a magyarországi sváb menekültek meghatározó része önállóan gazdálkodó birtokos parasztemberből gyári munkás lett. Széles körben elterjedt tévhit, hogy a Magyarországról kitelepített polgárok Nyugat-Németországban hamar anyagi jólébe kerültek. Mindezek megértéséhez néhány alapkérdés tisztázása szükséges.

Nyugat-Németország gazdasága 1948 (az ún. valutareform), majd a Marshall-segély felvétele után új pályára állt: innen egyidejűleg kellett az *újjaépítést* és egy nagyfokú *modernizációt* végrehajtani, ami végeredményben a gazdaság jelentős *szerkezetváltását* is eredményezte. A modernizáció leglátványosabb jellemzője az erőteljes *iparosodás* volt. Egyúttal jelentősen csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, és a produktív termelésben egyúttal erőteljes koncentráció is zajlott, ennek eredményeként 1950–1960 között az iparban foglalkoztatottak (köztük már nők is) számaránya több mint duplájára nőtt.⁶⁹ Az ipar nagymértékű fejlesztésének eredményeképpen a belföldi termelés mintegy tíz év alatt az egész szövetségi köztársaság területén kb. megháromszorozódott.

A mennyiségi mutatók mellett arra is érdemes figyelmet fordítani, hogy az ipar terjeszkedése az ötvenes évektől olyan területekre is kiterjedt, ahol korábban nem volt jellemző. Az iparosodás következtében a tartományok közti munkamegosztás is jelentősen megváltozott. A háború előtt az elmaradott agrártartományok közé tartozó Bajorország például jelentős ipari bázissá emelkedett. 1946–61 között a tartományban mintegy félmillióval csökkent az erdő- és mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. (Utóbbiak aránya Bajorországban a korábbi 15%-ról 11%-ra, az egész országban pedig 10%-ról 7%-ra csökkent.⁷⁰) Az iparban viszont sok új munkahely keletkezett, és az iparban kínált fizetésekkel a mezőgazdaság nem tudott lépést tartani. A korábban is létező, nagyvárosi bajor ipari központok (München, Nürnberg, Augsburg) jelentősége némileg csökkent, viszont – főként Felső-Bajorországban (Oberbayern) és Sváb-Bajorországban (Schwaben) – teljesen új ipari körzetek jöttek létre. Keletkezésük a menekültek letelepítésével összefüggött, ugyanis az új központok nagy része az ún. menekülttelepek közelében alakult ki. A vállalkozások beindításában pedig számos szudéta- és sziléziai német menekült vállalt oroszlánrészt, akik főként Csehszlovákia és Lengyelország iparosodott területeiről származtak. Nekik is köszönhetően olyan új iparágak (pl. elektrotechnika, finommechanika, optika, vegyipar, valamint az üveg- és dísztárgygyártás) is megjelentek, és értek el rendkívül magas színvonalat, melyeknek korábban Bajorországban egyáltalán nem volt hagyománya.

A mezőgazdaság még nagyobb változásokon ment keresztül, és a struktúraváltás az ott foglalkoztatottak nagy részét igen hátrányosan érintette. Egyfelől itt is jelentős modernizáció (gépesítés) ment végbe, de ez a vállalkozások és az alkalmazott munkaerő számának csökkenéséhez vezetett. A termelékenység egy időre a modernizálás ellenére is visszaesett. A gépesítés hatalmas költségei miatt az állam folyamatosan támogatta a vállalkozó gazdákat, de az ágazat visszaesését ezzel sem sikerült megállítani, és a mezőgazdaság az

69 Mooser, Josef 1990: *Arbeiter, Angestellte und Frauen in der nivellierten Mittelstandsgesellschaft*. Thesen. In: Schildt, Axel – Sywottek, Arnold 1990: *Modernisierung im Wiederaufbau*. Die westdeutsche Gesellschaft der 50er Jahre. Frankfurt. 362–375.

70 Lanzinner, Maximilian 1996: *Zwischen Sternebanner und Bundesadler*. Bayern in Wiederaufbau 1945–1958. Regensburg, 1996. 255.

iparhoz hasonló nagy és gyors nyereségeket nem produkált, így az alkalmazottak fizetése is jóval alatta maradt az iparban kereshető béreknek. Ez pedig hamarosan a kisvállalkozások feladásához vezetett. Bajorországban például 1949–1960 között mintegy 100 000 paraszt hagyott fel a mezőgazdasággal.⁷¹

Az elűzöttek közel fele háromezer főnél kisebb lakosságú településekre került, ahol eddig főként mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak.⁷² 1948 előtt a mezőgazdaság munkaerőhiánnyal küzdött. A kezdetben csak élelemért és ellátásért dolgozó menekültek célja azonban vagyoni felemelkedés lett volna, erre pedig ez a munka semmiképp sem volt elegendő – a valutareform után kapott fizetésekből pedig nem is tudtak megélni. A mezőgazdaságban való tartós elhelyezkedésük előfeltétele egy átfogó földreform lehetett volna. Erre kezdetben a lakosság élelmezési nehézségei miatt nem kerülhetett sor; főleg azért, mert a nyugati országrészben a megművelhető területek aránya kb. negyedével csökkent.⁷³

Az ötvenes évek struktúraváltásának eredményeként a mezőgazdaságban foglalkoztattak aránya tovább csökkent. A hatvanas évekre a hagyományos családi gazdaság túlhaladottá vált, és a fiatalabb generációk más megélhetési forrásokat kerestek maguknak.⁷⁴ Egyúttal a korábban jóval élesebb határok is elmosódtak a falu és a város társadalmá, illetve a városi gyári munkások és a vidéki parasztok között. Egyre több egykori gazda az ipari szektorban talált munkát magának, amit az ipar „vidékre települése” is megkönynyított. A közlekedési hálózat fejlesztése lehetővé tette, hogy a munkahelyváltásnak nem kellett szükségszerűen lakhelyváltáshoz is vezetnie.

A menekült a gazdaságban – talpraállás és új célok

A Nyugat-Németországba áramlott sokmillió, rendkívül heterogén embertömeg számára kellett rövid időn belül munkát, egzisztenciát és jövőképet nyújtani, hogy egy nagy szociális feszültség elkerülhető legyen. A folyamatosan kiépülő új iparágaknak a menekültek mindenképp nagyszámú munkaerőt biztosítottak, és ők különösen érdekeltek voltak a gazdasági fejlődésben.

Az elűzetés, a haza elhagyása, a vagyonszerzés a menekültek mindegyike számára szociális deklasszáció, elszegényedést jelentett.⁷⁵ Így alapvető céljuk csak a szociális felemelkedés lehetett. E folyamat első lépései a munkahely megtalálása, a saját családi otthon megteremtése, majd a régi hazában elért vagyoni helyzet újratemtése voltak. Ennek elérésében pedig igyekeztek a lehető leggyorsabb megoldásokat megtalálni. Ebben az átformálódó német gazdaság által nyújtott lehetőségekhez kellett alkalmazkodniuk. A leggyorsabb lehetőség pedig többnyire nem volt azonos a régi hazában folytatott tevékenységgel, így a menekültek jelentős része egy kényszerű szakmai és szociális átrétegződést élt át. Aki erre, illetve korábbi életformájának megváltoztatására nem volt képes, azt lesüllyedés és szociális szegregáció fenyegette. A leginkább fenyegetett csoport a korábban

71 Lanzinner, Maximilian 1996: 263–265.

72 Frantzióch, Marion 1987: 90–94.

73 Bauernkamper, Arnold 1990: *Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in der Bundesrepublik in den 50er Jahren*. In: Schildt, Axel – Sywottek, Arnold 1990: 188–200.

74 Bauernkamper, Arnold 1990: 194.

75 Holtmann, Everhard 1990: *Flüchtlinge in den 50er Jahren: Aspekte ihrer gesellschaftlichen und politischen Integration*. In: Schildt, Axel – Sywottek, Arnold 1990: 349–361.

önállóan gazdálkodó parasztek rétege volt, amely számára az elűzött státus a tulajdonosi szerep elvesztését jelentette.⁷⁶

1948 után munkalehetőség találása önmagában nem jelentett komoly problémát. A korábbiakban leírtakból logikusan következik az, hogy a menekültek gazdasági integrációját főként ipari szektorban való alkalmazásuk oldotta meg. Ez a szükségszerű lépés azonban a mezőgazdaságból érkezők számára lehetetlenné tette az otthoni szociális struktúra újrateremtését: új szakmákat kellett elsajátítaniuk, illetve olyan munkakörben kellett dolgozniuk, amely a korábbi tevékenységükhöz képest presztízsesvesztésnek számított.⁷⁷

Már az 1950-ben elvégzett népszámlálás adatai is azt szemléltetik, hogy a menekültek között az önállóan vállalkozók és hivatalnokok aránya nagyon alacsony, míg az ipari munkásságé feltűnően magas.⁷⁸ Sőt, az iparban foglalkoztatottak aránya a menekültek körében jóval magasabb volt, mint a lakosság többi részénél.⁷⁹ Ezen belül is Baden-Württembergben a menekültek több mint fele a textil- és ruhaiparban, gépjárműgyártásban vagy a gépjárműgyártásban talált munkát magának. Nagy számban dolgoztak még a vas-, fém- és fafeldolgozásban is. Ezek az iparágak foglalkoztatták az iparban dolgozó összes menekült mintegy kétharmadát.⁸⁰ A későbbiekben az ekkor még önállóan gazdálkodók jelentős része is bérmunkás lett, mert az agrárvállalkozások nagyobb részét feladták. A munkához való viszony is átvértékelődött: hivatás (az élet értelme) helyett a munkát *szolgálatnak*, az *egyéb célok eléréséhez szükséges kényszernek* fogták fel.

A bácskai falvak lakosságának meghatározó része a háború előtt mezőgazdasággal vagy azzal szorosan összefüggő tevékenységgel foglalkozott. Csekély volt a diplomások, értelmiségiek száma, az ipari munkásság száma pedig a régió sajátosságai miatt elhanyagolható volt. Az elűzetés után kezdetben még többen reménykedtek abban, hogy mezőgazdasági tevékenységüket az új körülmények között is folytatni tudják. A korai optimizmusnak az adott némi alapot, hogy az elűzöttek nagy részét falvakban, kisparaszti birtokokon helyezték el, ami munkalehetőséget is biztosított számukra. Az egykori gazdag parasztek jelentős része azonban megalázónak érezte a „cselédmunkát”, amely egyébként sem hozott elegendő jövedelmet. A nehéz mezőgazdasági munkáktól mentes téli időszakban viszont alkalom nyílt más jellegű munkavállalásra is. Sokan ekkor ismerték fel, hogy más gazdasági szektorokban magasabb jövedelmekhez lehet jutni, és ezután rendszerint már nem tértek vissza korábbi kenyéradóikhoz. (Innen származott a „lusta menekültekről” szóló – alaptalan – vád, amelyet bajor gazdák hangoztattak előszeretettel.⁸¹)

Ahhoz, hogy az egykori parasztagdák az átalakuló német mezőgazdaságban versenyképes termelőkké válhassanak, jelentős, mobilizálható vagyona és alaptőkére lett volna szükségük. A családi egzisztencia sürgős újrateremtéséhez azonban gyorsan kellett volna minél több pénzt szerezni, amit a mezőgazdaságban kereshető bérek nem tettek lehetővé. A régi hazában folytatott családi gazdaság fölött azonban eljárt az idő, másrészt idegen is volt a német struktúráról. Az elkerülhetetlen, de költséges modernizáció és gépesítés gyorsan lelohasztotta az önálló gazdálkodásba vetett reményeket.

76 Holtmann, Everhard 1990: 353.

77 Marion Frantziöch 1987:

78 Reichling, Gerhard 1986: 171.

79 Kühne, Andrea 1993b: *Vertriebene als Arbeitnehmer in der Industrie*. In: Eberl, Immo 1993: 226.

80 Kühne, Andrea 1993b: 226.

81 Bauer, Franz J. 1982: *Flüchtlinge und Flüchtlingspolitik in Bayern 1945–1950*. Stuttgart. 349–367.

Így az elűzött bácskai parasztnak nagy része megélhetését az ipari szférában találta meg. Szinte valamennyi visszaemlékező azt állította, hogy igazából nem jelentett komoly nehézséget megfelelő munkahelyet találnia.⁸² Viszonylag jobb esélyekkel bírtak a korábban kézműves szakmákban (kőműves, ács, asztalos) dolgozók, akiknek különféle tapasztalatait az újjáépítésben is hasznosítani lehetett. Kezdetben az építőiparban lehetett a leginkább jövedelmező munkákat találni. Amikor a lakásépítési program beindult, sok egykori elűzött vált részesévé egészen új utcák és városrészek megjelenésének.

Az elűzött fiatalok Nyugat-Németországban rendszerint átképző kurzusokon vettek részt, ahol olyan új szakmákat tanultak ki, amelyekkel jobban tudtak érvényesülni a munkaerőpiacon. Főként a gépgyártásban- és javításban, valamint a nehéziparban lehetett így munkát találni. A náluk már valamivel idősebb generáció, akiknek a sürgős pénzkeresés kényszere miatt nem volt ideje és lehetősége új szakmát tanulni, rendszerint a könnyűiparban vagy az élelmiszeriparban lett *betanított munkás*. Ennek ugyan az egykori önálló parasztnak szemében nem volt túl nagy értéke, de megvolt az az előnyös oldala, hogy a kötött munkaidő után még más mellékes jövedelem után is lehetett nézni. Ez is a gyors pénzszerzést szolgálta, de céljaik elérése nagy takarékoságot követelt meg az elűzöttektől. Rendszerint az új családi házak építésére is a munkaidő után került sor. A házépítések ugyan a kedvező építési hitelek és egymás kölcsönös megsegítése nélkül aligha lettek volna megvalósíthatók, de az eredmény így is tiszteletet parancsoló volt. Sokan arról számoltak be, hogy – miután annak idején Magyarországon a mezőgazdaságban hozzá voltak szokva az egész napos elfoglaltsághoz – a munkahelyen elvégzett munka mennyisége nem elégítette ki őket (!), ezért anyagi viszonyaik stabilizálódása után kisvállalkozásokba fogtak. Ennek egyik jellemző formája a kiskereskedelem volt: többen élelmiszerboltokat nyitottak, zöldség-gyümölcs értékesítésével, esetleg olyan tevékenységgel foglalkoztak, ahol azért valamennyire az otthonról magukkal hozott tapasztalatokat is fel lehetett használni, és nem szakadtak el teljesen egykori hivatásuktól sem.⁸³ Arra is akadt példa, hogy otthonról bedolgozóként működtek közre valamely gyár számára, így pl. az ott dolgozó munkás felesége – részmunkaidőben – a háztartás vezetése mellett további pénzkeresési lehetőséghez jutott.

A menekültek által létrehozott új üzemek alapításában nem a magyarországi sváboké volt a vezető szerep, bár a szudéta- és sziléziai német menekültek által vezetett vállalkozások szívesen alkalmazták őket, mert szorgalmukkal és megbízhatóságukkal tűntek ki. Sikeres, önálló vállalkozásokra inkább olyanok esetében volt példa, akik Magyarországon egyetemi tanulmányokat folytattak, amelyeket aztán az újjáépítésben vagy a kereskedelemben tudtak hasznosítani. Egy beszélgetőpartnerem magyarországi műegyetemi tanulmányait követően került Nyugat-Németországba, ahol kisebb átképzés után építész-mérnökként dolgozott. Szakmája gyakorlására az újjáépítés, majd az ipar terjeszkedése anyagilag kecsesítő munkalehetőségeket nyújtott. Így ő nyugatnémet szinten is meg tudott gazdagodni.⁸⁴ A nagy többség viszont az ötvenes-hatvanas években még komoly adósságokkal küzdött, és a házépítést követően anyagi lehetőségei még nagyon sokáig behatároltak voltak.

Az életformaváltásra nem mindenki volt képes. Az elűzött parasztemberek idősebb generációja nem tudott az új világhoz és rendhez alkalmazkodni. Szemükben a gyári munkának nem volt komoly értéke, és az ilyenfajta pénzkeresést degradálódként élték

82 Beszélgetés A. O.-val, J. B.-vel, G. M.-mel. (Felvételek a szerző archívumában.)

83 Interjú G. K.-val Schwabmünchen 1997. január (felvétel a szerző archívumában.), ill. beszélgetés J. T.-vel, Regensburg, 1997.

84 M. M. szóbeli közlése. Löchgau, 1996. november, ill. beszélgetések A. O.-val 1997–98.

meg. Önálló gazdálkodásra tett kísérleteik azonban gyorsan csődbe mentek, a tömegtermelésben folyó munka elsajátítására pedig már csak életkoruk miatt sem voltak alkalmasak. Ennek így rendszerint az lett a vége, hogy nem tudtak megfelelő munkát találni maguknak, és gyermekeik segítségére szorultak. (Ez azonban továbbra is több generáció együttélését tette szükségessé.) Főként ez a réteg volt az, amelynek a teherkiegyenlítéssel – sokszor megkésve is – kapott életjáradék- és nyugdíjfizetések bizonyos anyagi kárpótlást és szerény megélhetési forrást jelentettek.

Sokan törekedtek arra is, hogy paraszti gyökereiktől ne szakadjanak el teljesen. Az első két generációban ugyanis jellemző volt, hogy vásároltak maguknak legalább egy kisebb gyümölcsös- vagy zöldségeskertet, esetleg szőlőterületet. Ezek nem az önellátást szolgálták, hanem kiegészítették azt, amit a keresetből meg lehetett venni. Gazdasági jelentőségük ennek megfelelően nem is volt túl nagy, sokkal inkább egy csipetnyi nosztalgia látható e tevékenységben, amely az egyébként szabad hétvégekre is gyakori elfoglaltságot jelentett. Talán az sem meglepő, hogy főként a régebben odahaza is termelt zöldségfélék, gyümölcsök természetére került sor. (Azt persze hamar be kellett látni, hogy az éghajlati különbségek miatt a paradicsom, a paprika és a szőlő sem ízlik ugyanúgy, mint egykoron.) Az idősebb generáció mégis nagy büszkeséggel beszélt a kis földdarabról, melynek műveléséhez érzelmileg sokkal jobban kötődtek, mint a létfenntartásukat biztosító munkájukhoz. (A sváb parasztagdát már a régi hazában is erős érzelmi kapcsolatot fűzte földbirtokához: egyik interjúalanyom mesélte, hogy amikor több mint negyven év után hazalátogatott szülőfalujába, egyik első dolga volt, hogy meglejtse, milyen állapotban van az időközben termelőszövetkezeti tulajdonba került földterülete.⁸⁵) Gondosan megművelt kiskertjeik általában az őshonos lakosság körében is elismerést váltottak ki, főleg, hogy ott ennek a kiegészítő kistermelésnek korábban nem volt hagyománya. Ezt a tevékenységet a Nyugat-Németországban rendszerint már erősebben gyökeret eresztett harmadik generáció általában nem folytatta.

A gazdasági felzárkózás első jele az önálló otthon (ház, lakás) megteremtése volt. Ez jelentette ugyanis a kényszerű társbérletek végét, és igazolta, hogy a menekült már „valamit letett az asztalra”. Ez a helybeliek szemében is feltétlenül javította az elűzöttek megítélését. Másrészt fontos állomás volt ez a „lelki otthonteremtés” útján is. Többen is határozottan állítják ugyanis, hogy először akkor érezték magukat otthon Németországban, amikor saját lakásba költöztek, de még inkább akkor, amikor a saját erejükből épített házuk elkészült.⁸⁶

Az állam által támogatott nagyszabású házépítési programok és az egyébként is nagy házépítési kedv (a ház egyúttal jó befektetés is lett) révén egészen új településrészek jelentek meg Németország-szerte. Ez egyébként költözési hullámot is beindított, hiszen az újonnan létrejött munkahelyek tágabb körzetében új csomópontok alakultak ki. Ezért duzzadtak fel egyes kisvárosok, községek több tízezres nagyságú településekké, és a nagyvárosok, ipari központok is új és jellegzetes városrészekkel gazdagodtak. (Ezzel párhuzamosan több korábban túlterhelt község lakossága jelentősen csökkent, mert ott kevesebb munkalehetőség adódott.)

Ekkor épültek azok a tipikus „menekült-városrészek”, amelyek jórészt olyan emeletes társasházakból álltak, amelyek általában három-négy család elhelyezésére voltak alkal-

85 Beszélgetés J. O.-val. Csátalja, 1993, illetve Wörth am Main, 1997.

86 Beszélgetések J. P.-vel, G. M.-mel, P. G.-vel, J. T.-vel és másokkal. (Felvételek a szerző tulajdonában.) Más összefüggésben lásd még Mayer János 1998: *Heimat, Wohnort, Zuhause? Heimatbegriff und Selbstidentifizierung der vertriebenen Deutschen aus der Nordbatschka*. Jahrbuch für Deutsche und Osteuropäische Volkskunde. Band 41 Marburg 101–126.

masak. (A legelső, még a negyvenes évek végén épült lakások mindössze egy konyhából és egy szobából álltak. A gazdasági növekedés azonban hamar lehetővé tette, hogy ezeket a lakásokat is modernizálják, illetve bővítsék.⁸⁷) Az ötvenes-hatvanas évek során épült házak és lakások általában mind ugyanazt a stílust követték. A magyarországi svábok legnagyobb része általában olyan kétszintes, padlásszobás házakat épített, amely rendszerint két-három család (vagy egy család több generációjának) elhelyezését tette lehetővé. Az egy családra jutó lakóter kb. 40–55 m² körül volt. A házakban legalább három szoba, konyha és WC volt, illetve a pincében még közös használatra szánt mosó- vagy nyári konyha vagy fürdőszoba is épült.⁸⁸

A lakások egy másik típusát képezték a mai lakótelepekre emlékeztető „menekülttelepek” (*Flüchtlingssiedlungen*). Egy-egy ilyen új telep két-hármezer, nagyobbak esetén akár tizenöt-húszezer ember elhelyezését tette lehetővé. (A bácskai svábok nagy része nem ilyenben élt.) Az új telepek, illetve a főként menekültek által épített új településrészek mellé új élelmiszerüzletek, iskolák, vendéglők is épültek, továbbá a tömegközlekedés is hamarosan összekötötte őket a városközpontokkal és a munkahelyekkel.⁸⁹ Ez azt is lehetővé tette, hogy az iparban dolgozóknak nem kellett a közeli nagyvárosba költözniük akkor sem, ha éppen ott vállaltak munkát.

Az észak-bácskai svábok anyagi helyzetük javulásával mind többen újabb telekvásárlásokba és – ezúttal már önállóan is – házépítésekbe fogtak. A telekvásárlásoknál sokaknál az is fontos szerepet játszott, hogy a közelben sok azonos községből származó barát, ismerős és rokon építkezett, akik egymásnak kölcsönösen segítkeztek is.⁹⁰ Ez utóbbi annyira példaértékű lehetett, hogy azt szinte minden visszaemlékező megemlítette, valamint a máshonnan elűzöttek is a magyarországi svábokat emlegették a bajtársi összefogás pozitív példájaként.⁹¹ Arra is akadt példa, hogy valaki a falubelijeit kifejezetten arra biztatta, hogy költözzenek a jó munkalehetőségeket (is) nyújtó városba, és így a szomszédság is úgy alakult, hogy régi ismerősök éltek egymás közelében.⁹² Ez bizonyos városrészekben azt is lehetővé tette, hogy a korábbi együttélés bizonyos formái az új körülmények között is újjáéledhessenek. Ahol ilyen közösen összehangolt építkezésekre került sor, ott azt helyenként még az utcanevek is mutatják, hiszen pl. Batschksastraße (Bácska utca) több településen is létezik, ami arra utal, hogy ott elsősorban Magyarországról vagy Jugoszláviából származó németek éltek.

Az építkezési hullám és a munkalehetőségek egy olyan folyamatot is elindítottak, amelynek során az elűzöttek megoszlása megváltozott az egyes településtípusok között. A továbbra is főként mezőgazdaságból élő falvak lakossága általában újra csökkenni kezdett, míg a munka- és építkezési lehetőségek szempontjából előnyösebb kisvárosok közepes városokká duzzadtak. Ez a folyamat Bajorországban, Baden-Württembergben és Hessenben is hasonlóképpen ment végbe.⁹³

87 Sallinger, Barbara 1992: *Die Integration der Heimatvertriebenen im Landkreis Günzburg nach 1945*. München/Stamsried, 239–240.

88 Kühne, Andrea 1993c: *Die Vertriebenen im Wohnungsbau*. In: Eberl, Immo 1993 (Hg.) 138–142.

89 A téma bőséges összefoglalását nyújtja: Bausinger, Hermann – Braun, Markus – Schwedt, Herbert 1959: *Neue Siedlungen*. Volkskundlich- soziologische Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts in Tübingen. Stuttgart és Köhle-Hezinger, Christel (Hg.) 1995: *Neue Siedlungen – neue Fragen*. Eine Folgestudie über Heimatvertriebene in Baden-Württemberg 40 Jahre danach.

90 Necker, Birgit: *Wer darf bleiben- wer soll gehen*. In: Köhle-Hezinger, Christel (Hg.) 1995: 124–132.

91 Sallinger, Barbara 1992–235.

92 Interjú S.L.-lel, Königsbrunn bei Augsburg, 1998. július.

93 Sallinger, Barbara 1992: 237. és Hartl, Rudolf 1975: *Selbsthilfe gegen Wohnungsnot*. In: *Drei Jahrzehnte*. Die Heimatvertriebenen in Baden Württemberg. Stuttgart 212–220., ill. Kolb, Monika 1990: *Flüchtling*,

A gazdasági integráció emberi ára

A menekültek a nyugatnémet gazdasági csoda nyertesei voltak. De anyagi felzárkózásuk igen komoly szakmai átrétegződéssel járt, amelynek érdekében számos áldozatot is meg kellett hozniuk. Csak nagyon kevesen voltak ugyanis azok, akik a már Magyarországon életcélként tekintett foglalkozásukat tudták folytatni – és abból tisztességesen meg is tudtak élni. Ez egyébként nemcsak az egykori parasztok esetében volt így, hanem azokkal is, akik Magyarországon az elűzetés előtt éppen középiskolai tanulmányaikat végezték és értelmiségi pályára készültek. A túlélés érdekében ezeket az álmokat gyorsan fel kellett adni, és többnyire olyan munkalehetőségeket keresni, amelyek biztos jövedelmet nyújtottak. Sőt, a továbbtanulás még az ötvenes években felnőtt generáció nagy részének is csupán beteljesületlen vágyalom maradhatott. A rendkívül költséges egyetemi tanulmányokra vagy akár csak bizonyos szakmák elsajátítására a menekültek gyerekei egész egyszerűen nem is gondolhattak. Ezért még a második generációban is jóval magasabb az iparban, illetve a szolgáltatásban foglalkoztatott „menekültek” számaránya, mint az őshonos lakosságé. Igaz, ők többnyire már nem betanított munkások, hanem szakképzett munkaerők voltak, de ez is csak szerény előrelépés volt a szülők generációjához képest.⁹⁴ Csak ezeknek a menekült gyerekek gyerekeinek sikerült kortársaikkal nagyjából egyenlő esélyekkel indulniuk pályaválasztásuk idején.

További „mellékterméke” volt még a szűkös anyagi körülményeknek, hogy szülők és már felnőtt gyermekeik továbbra is egy fedél alatt éltek, és ezen sokszor személyes és egyéb problémák ellenére sem nagyon lehetett eleinte változtatni. (Az sem volt ritka, hogy az idősebb szülő nem tudott megfelelő munkát találni magának, míg gyereke igen, és ez az új környezethez való viszonyukban is tükröződött. Többek között ez is generációs konfliktusok forrása lehetett.)

A rendkívül megfeszített munka és az állandó megfelelési kényszer a családi életre is hatással volt: rendkívül sok fiatal házassága maradt gyermektelen, illetve sokan csak viszonylag későn szánták el magukat a gyermekvállalásra. A gyermektelen házaspárok rendszerint sokkal nagyobb beilleszkedési gondokkal küzdöttek. A már az új környezetben született és őshonos társaikkal együtt játszó, iskolába járó gyermekek ugyanis oldani tudták a feszültséget és az előítéleteket a helybeli és elűzött szülők között is. (A későbbiekben helybeli fiatalokkal kötött házasságaik pedig még inkább.) Ahol ez hiányzott, ott továbbra is erősebb volt a régi közösség és a szülőföld iránti vágyakozás.

A gazdasági integráció és a személyes talpra állás során elvégzett elképesztő munkamennyiség így nem csupán az egzisztencia újrateremtésében volt nagy jelentőségű, hanem fontos szerepe volt a háború, az elűzetés és az azt követő évek sorscsapásainak, lelki terheinek *elfojtásában* is. A sok munka mellett ugyanis egyszerűen nem maradt idő e tragédiák belső feldolgozására és a saját helyzet tárgyzerű átgondolására sem.

Sokan voltak olyanok, akik új életformájukat lesüllyedésként élték meg. Ha a menekültek gazdasági integrációját a háború előtti állapottal vetjük össze, akkor egy furcsa ellentmondással kerülünk szembe. Egyfelől nagy részük *szociális deklaszálódást* ért meg, hiszen az egykor önállóan gazdálkodók az általuk is alacsonyabb rendűnek tekintett munkavállal-

Neubürger, Unterländer. Aufnahme und Eingliederung der Vertrieben im Landkreis Heilbronn zwischen 1945 und 1953. Heilbronn. 240–241.

94 Pyka, Christiane 1995: *Ein Baustein mehr im Identitätsbastelspiel.* Die dritte Generation Heimatvertriebener als Forscherinnen und Forscher im Feld. In: Köhle-Hezinger, Christel (Hg.) 1995: 27–35.

lói/alkalmazotti rétegbe kerültek be, amely Németországban a kevésbé jómódú társadalmi csoportok közé tartozott, és jóval kiszolgáltatottabb volt. Ilyen értelemben a menekültek nagy része sokáig valóban a társadalom peremén maradt.

Csakhogy ez a szint is jóval magasabb volt annál, mint ami a régi hazában maradás esetén várt volna rájuk. A modernizáció és az általános életszínvonal-emelkedés révén ugyanis sok mindent megengedhettek maguknak, ami ugyanabban az időben Magyarországon még teljesen elképzelhetetlennek számított volna. Ezt – az ilyen értelemben mégiscsak végbement – *felemelkedést* persze csak akkor ismerhették fel tudatosan, amikor az első magyarországi látogatásaikra sor került. Sokan csak ekkor tudták reálisan értékelni az erőfeszítéseket, amit az eltelt tizenöt-húsz évben végigcsináltak. Csak ekkor tudták igazán felmérni saját eredményeiket, és akkor tudtak megbékélni a végleges maradás gondolatával, amikor felmérték, mi várt volna rájuk, ha odahaza maradhattak volna.⁹⁵

Az anyagi felemelkedést hozó következő évtizedek az emberekből nem törölték ki a küzdelmes első évek emlékeit. Alighanem ez a szemlélet tükröződött abban a széles körben hangoztatott felfogásban, amelyet főként a nyolcvanas-kilencvenes évek „gazdasági menekültjeivel” és a kilencvenes évek folyamán tömegesen Németországba települt oroszországi németekkel kapcsolatban volt szokás hangoztatni: *„...ezek szinte mindent ingyen és készen kapnak, amiért nekünk még keményen meg kellett dolgoznunk és küzdenünk.”*

Ezek után azt hiszem felesleges külön hangsúlyoznunk, mennyire téves az a Magyarországon időnként még ma is hallható felfogás, hogy az „elűzetéssel – bár jogtalan volt – a magyarországi svábok mégis jobban jártak, hiszen Nyugat-Németországban az érintettek gyorsan meggazdagodtak.” Az öngazoló állítás azonban nem csak az anyagi vonatkozások miatt hamis. A haza elvesztését, a családok szétszakítását, az emberi tragédiákat és a pótolhatatlan régi közösségek hiányát anyagi eszközökkel nem lehetett kárpótolni. Az elűzetés után az eseményeket tudatosan átélte generációban örökre hiányérzet keletkezett, amelyet semmiféle „anyagi jólét” nem tudott betölteni. Ezért a gazdasági integráció sikere csak viszonylagos lehet.

Zárogondolatok

A Magyarországról elűzött és Nyugat-Németországban új otthonra lelt bácskai svábok integrációja távolról sem zárult le a munkahely megtalálásával és az önálló otthonok megteremtésével. Ezek legfeljebb kiindulópontjai lehettek egy még évtizedeken át tartó folyamatnak, amelynek végeredménye az egyes emberek esetében is nagyon eltérő lehetett. Voltak olyanok, akik léleklében mindvégig régi lakhelyük polgárai maradtak, baráti körüket szinte kizárólag ebből a körből választották, és akik számára a nyaralás egyetlen célpontja – az 1960-as évektől kezdve legalábbis – csak Magyarország lehetett. A másik véglethez tartozók minden kapcsolatot igyekeztek megszakítani szülőföldjükkel, és próbáltak „németebbek” lenni a helybelieknél is: felvették a helyi szokásokat, szórakozási formákat, rokonságukban sem tartották fontosnak a származási helyhez való kötődést. A boldogságra, a helyiek általi elfogadásra önmagában egyik stratégia sem jelentett garanciát.

95 Beszélgetés J. O.-val, Wörth/Main 1996. november, M. M.-mel Löchgau, 1996. november, lásd még erről: Fendl, Elisabeth 1998: *Reisen in die verlorene Vergangenheit – Überlegungen zum Heimwehtourismus*. In: Jahrbuch für Deutsche und Osteuropäische Volkskunde. Band 41. Marburg. 85–100.

Bölcészdoktori disszertációmban az integrációnak még számos nézőpontját vizsgáltam: a szülőfaluhoz, a hazához való kötődések változásait, a helybeli lakosokhoz fűződő viszony árnyalatait, az ún. „vegyes házasságok” kérdését és az ezzel kapcsolatos stratégiákat, az összetartozás-tudat különböző formáinak ápolását, a menekültek önmeghatározásának problematikáját, nyelvi integrációjuk kérdéseit is vizsgáltam. Mindezen tényezők vizsgálata után is felmerülhet az integráció sikerességének kérdése. Több évtized küzdelme után elmondható lett, hogy az egykori menekültek megtalálták a helyüket a nyugat-német társadalomban, amely már régen nem tekinti idegennek őket, utódjaik semmiben sem különböznek a német társadalom tagjaitól. (Igaz, a bevándorlás olyan mértékű volt Németországban, hogy ma sokkal nagyobb kulturális különbségeket kellene kezelni, mint amilyen a menekült és őshonos németek között valaha is volt.) Ám az is nagy szó, hogy közel hetven évvel a „kitelepítés” után még ma is működnek az elűzött magyarországi németeket összefogó intézmények, tartanak közös rendezvényeket, és az egy településről származók (egymást onnan már nem is ismerve) rendszeres találkozókat tartanak, sőt a magukkal hozott javak megmentésére gyűjtemények, múzeumok is létesültek. Mindez azt mutatja, hogy a beilleszkedés nem teljes asszimilációt, hanem két közösség kölcsönös gazdagodását eredményezte.